МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УПРАВЛІННЯ ШКІЛ

СУЧАСНИЙ УРОК ЛІТЕРАТУРИ

МЕТОДИЧНИЙ ЛИСТ

Республіканський
педагогічний музей
БІБЛІОТЕКА

13510

КИЇВ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА» 1978

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
УПРАВЛІННЯ ШКІЛ

СУЧАСНИЙ УРОК ЛІТЕРАТУРИ

МЕТОДИЧНИЙ ЛИСТ

10356
13510

Республіканський
педагогічний музей
БІБЛІОТЕКА

КИЇВ «РАДЯНСЬКА ШКОЛА» 1978

8(07)
С91

Автор — доцент Київського державного університету,
кандидат педагогічних наук В. Я. Неділько.

© Міністерство освіти Української РСР, 1978.

131510

Вступ

У період зрілого соціалізму наша Батьківщина піднялася до небувалих висот. Радянський народ, керований Комуністичною партією, впевнено дивиться в майбутнє. А це майбутнє визначається його згуртованістю навколо партії Леніна, монолітною єдністю, високим рівнем свідомості. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв у своїй доповіді на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР 2 листопада 1977 року, присвяченому 60-річчю Великого Жовтня, вказував: «Для всіх сфер життя і розвитку нашого суспільства дедалі більшу роль відіграватиме рівень свідомості, культури, громадянської відповідальності радянських людей. Виховувати в людині спрямованість до високих суспільних цілей, ідейну переконаність, справді творче ставлення до праці — це одне з найбільш першорядних завдань. Тут проходить дуже важливий фронт боротьби за комунізм, і від наших перемог на цьому фронті дедалі більше залежатиме і хід економічного будівництва, і соціально-політичний розвиток країни» [1].

У здійсненні цих величних завдань, поставлених Комуністичною партією перед радянським народом, визначна роль належить системі народної освіти, вищій і середній школі. Запровадження обов'язкової загальної середньої освіти в СРСР є визначним досягненням радянського способу життя. Тільки в нас, у Радянському Союзі, право на освіту проголошується й гарантується конституцією. «Громадяни СРСР мають право на освіту»[2],— гласить стаття 45 нової Конституції СРСР. А в статті 25 указується, що «в СРСР існує і вдосконалюється

[1] Брежнєв Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., Політвидав України, 1977, с. 14—15.

[2] Конституція (Основний Закон) СРСР. К., Політвидав України, 1977.

єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному й фізичному розвиткові молоді, готує її до праці і громадської діяльності»[1]. Право на освіту, рівні умови навчання для всіх громадян СРСР є одним з найбільших досягнень радянської демократії.

Під сонцем Радянської Конституції міцніє й розвивається Радянська Україна — «Республіка високорозвинутої економіки, науки, культури, республіка справді вільних і щасливих людей, які в братній сім'ї радянських народів будують суспільство, що втілює в собі найсвітліші ідеали людства»[2],— з гордістю сказав про неї Перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький у доповіді на урочистому засіданні ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому 60-річчю встановлення Радянської влади на Україні.

Радянська школа здобула величні успіхи у справі навчання і виховання учнівської молоді, підготовки її до майбутньої трудової діяльності на благо рідної Вітчизни. Наша школа, система освіти постійно розвиваються і вдосконалюються. Мільйони юнаків і дівчат, відданих ідеям Комуністичної партії, готових до творчої праці щороку йдуть у велике трудове життя.

Питанню трудової підготовки учнів приділена велика увага в постанові ЦК КПРС та Ради Міністрів Радянського Союзу «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». У постанові передбачено «внести зміни в навчальні плани, програми і підручники з тим, щоб вони містили в необхідному обсязі основ відповідних наук, забезпечували політехнічну, трудову і виховну спрямованість предметів, які вивчаються...»[3]. Це стосується всіх предметів, в тому числі й літератури, яка має винятковий вплив на формування комуністичної переконаності, характеру учнів, їх загальнокультурного рівня, свідомого ставлення до праці. Наголошуючи на потребі підвищення рівня підготовки вчителів, у постанові зокрема вказується на важливу роль університетів у справі під-

---

[1] Конституція (Основний Закон) СРСР. К., Політвидав України, 1977, с. 12—13.

[2] Радянська Україна, 1977, 24 грудня.

[3] Радянська Україна, 1977, 29 грудня.

готовки вчителів найвищої кваліфікації. Зокрема передбачено «для студентів університетів, які готуються до вчительської роботи, збільшення кількості годин, що відводяться для вивчення циклу психолого-педагогічних дисциплін»[1].

У системі цих дисциплін істотне місце належить і методиці літератури, яка повинна відшукати шляхи до дальшого піднесення ідейно-виховної ролі літератури в школі.

Одним із першорядних завдань методики літератури є дальша розробка теорії і практики уроків літератури. Як відомо, урок є основною формою навчально-виховного процесу. Урок дедалі більше набирає комплексного характеру, поєднуючи проблеми навчання, виховання, підготовки учнівської молоді до майбутньої трудової діяльності. Сучасний урок неможливо побудувати з потрібною ефективністю без урахування змін, що їх внесла в систему народної освіти науково-технічна революція. Насамперед — це піднесення ідейно-виховної ролі уроку, всемірний розвиток самостійного мислення та творчої діяльності учнів, використання технічних засобів навчання, посилення ролі індивідуального підходу до учнів та диференційованого навчання, повніше використання міжпредметних зв'язків.

ЦК КПРС та Радянський Уряд надають урокові вирішального значення в системі навчання й виховання учнів, ставлять до нього високі вимоги. Головним завданням педколективів, органів народної освіти, вчених-методистів та педагогів, громадських організацій шкіл — домогтися, щоб «кожен урок сприяв розвиткові пізнавальних інтересів учнів і здобуттю ними навичок самостійного поповнення знань; виховувати в молоді любов до праці, глибоку повагу до людей праці і готовність працювати в сфері матеріального виробництва; зміцнювати єдність навчання і виховання, вивчення основ наук тісніше пов'язувати з життям, практикою комуністичного будівництва»[2].

Досвідчені вчителі К. О. Ходосов, Л. П. Скуба, В. І. Цимбалюк, Є. М. Кучеренко, О. С. Непорожній, Т. В. Біличенко, А. Ф. Янцо, Н. А. Яценківська,

---

[1] Радянська Україна, 1977, 29 грудня.
[2] Там же.

Л. С. Прудченко, М. І. Пайкош, І. С. Бацій, М. І. Машура, М. В. Козачок зробили свій внесок в удосконалення структури й методики уроку, урізноманітнення його форм, а також методів і прийомів викладання літератури.

Даний методичний лист на основі вивчення та узагальнення досвіду кращих учителів, а також розробки окремих проблем теорії уроку визначає основні параметри сучасного уроку української літератури, шляхи його дальшого вдосконалення, допоможе вчителям, особливо молодим, у піднесенні ефективності викладання літератури в школі.

СПЕЦИФІКА УРОКУ ЛІТЕРАТУРИ

Уроки з кожного навчального предмета мають свої особливості, що визначаються специфікою науки, навчальною моделлю якої є цей предмет, мають такі особливості й уроки літератури.

Основним принципом уроку літератури є комуністична партійність. У наш час він набув особливої уваги у зв'язку із загостренням ідеологічної боротьби, з настійною вимогою посилення ідейно-політичного виховання молоді. Полягає цей принцип у тому, що весь програмовий матеріал з літератури, система вивчення його в середній школі підпорядковані завданню комуністичного виховання підростаючого покоління. Даючи учням літературну освіту, всемірно розвиваючи їх творчі здібності, самостійне мислення, естетичні смаки, вчитель постійно дбає про прищеплення їм матеріалістичного світогляду, комуністичної переконаності, про підготовку до суспільно корисної праці в майбутньому.

Готуючись до уроку, вчитель повинен продумати ті виховні можливості, які дає навчальний матеріал. При цьому треба мати на увазі, що урок слід розглядати як діалектичну єдність змісту навчання (програмовий матеріал) і його форми, яка знаходить своє втілення в структурі та методиці уроку.

Форма уроку аж ніяк не є пасивним елементом навчального процесу. Вона активно впливає на засвоєння навчального матеріалу, виховання учнів, на формування характеру, всебічний розвиток. Через це структура й методика уроку є одним із вирішальних елементів навчального процесу, від яких залежить його результатив-

ність. Це зобов'язує вчителя літератури старанно готуватися до кожного уроку, домагатися максимальної навчально-виховної ефективності. Визначальною умовою успішного вирішення цього завдання є врахування особливостей уроків літератури, що зумовлюються специфікою літератури як виду мистецтва.

Уроки літератури дають великі можливості для розширення знань учнів про дійсність, про минуле, сучасне і майбутнє життя людей, про важливі суспільно-історичні процеси, які відбуваються в світі.

Літературу називають людинознавством, і це визначення слід розуміти в найширшому смислі. Немає таких сфер і аспектів дійсності, які б лежали поза інтересами й можливостями художньої літератури.

Існує ще одна особливість мистецтва слова: асоціативність. Кожен твір викликає в читача,— в даному разі — в учнів, цілий ланцюг асоціацій, спогадів, думок, пов'язаних з їхнім життєвим досвідом, з тим, що вони бачили у житті, чули по радіо, про що читали в книгах раніше. Художній твір, що вивчається в школі,— наче снігова куля, яка тягне за собою цілу лавину запитань, проблем, дискусійних моментів. Зрозуміло, що урок літератури неминуче виходить за межі тематики окремого твору, який вивчається, і учні дістають знання про багато подій, явищ життя.

Ці знання здобуваються не як пасивний запас відомостей про життя, а як активний інструмент пізнання й перетворення дійсності, в якому самі учні беруть діяльну участь. Характер цієї діяльності, міра активності майбутніх громадян Радянської країни залежить від свідомості, ідейної переконаності, усього того, що ми називаємо в сукупності комуністичним вихованням.

Особливістю уроків літератури є ще й те, що сам навчальний матеріал несе в собі могутній виховний момент. Адже вивчається на уроці художній твір, який сам по собі є формою активного втручання в життя. Його герої діють, думають, борються, люблять або ненавидять, утверджують ідеали прекрасного, виступають проти потворного, ворожого людині. Таким чином, уже сам матеріал уроку — художній твір — учить і виховує школяра. А урок літератури в своїй цілісності та єдності навчання і виховання покликаний поглибити пізнавальні можливості, виховний вплив твору.

Учитель діє як однодумець письменника, завданням його є розкрити шляхом ідейно-естетичного аналізу творчий задум письменника, наголосити на основному, освітити красу й довершеність художньої форми твору. А це значить — домогтися посилення виховного впливу літератури на учнів. Відомий російський радянський методист В. О. Нікольський писав, що «виховне завдання уроку співпадає з виховним завданням, яке ставив перед собою автор виучуваного твору»[1]. Цю думку варто тільки доповнити — виховне завдання уроку є поняттям дещо ширшим — адже вчитель виходить із сучасного рівня розвитку суспільства, науки, літературної критики, методики, він має на озброєнні марксистсько-ленінську ідеологію.

Отже, вивчаючи художній твір на уроці, вчитель використовує все багатство його ідейно-художнього змісту для того, щоб показати, як в образах героїв втілюються прогресивні, насамперед — комуністичні, ідеї, прагнення людства до щасливого майбутнього, до ідеалів суспільної справедливості, прихід людства до комуністичних ідеалів є закономірним наслідком розвитку суспільства, класової боротьби. І це сприятиме вихованню в учнів комуністичних переконань, рис людини радянського суспільства.

Дуже переконливо й вичерпно сказав про значення ідейного виховання Перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький на IV з'їзді вчителів України: «Органічно поєднуючи засвоєння основ наук і наукового марксистсько-ленінського світогляду, школа формує ідейні переконання учнів, їх активну життєву позицію, моральне обличчя майбутнього господаря країни, патріота й інтернаціоналіста»[2]. Сказане повною мірою стосується викладання літератури.

Кращі образи художньої літератури (та й образи самих письменників) завжди служили й служать молоді взірцем для наслідування. Учні прагнуть виховати в собі, а вчителі допомогти їм у цьому, такі риси, як комуністична переконаність, радянський патріотизм, відданість загальній справі, мужність, чесність, справедливість, працьовитість.

---

[1] Никольский В. А. Преподавание литературы в средней школе. М., Учпедгиз, 1963, с. 69.

[2] Радянська Україна, 1977, 30 березня.

На уроках літератури, в процесі аналізу художніх творів звертається увага на те, якими зображені в них герої. Відданість Батьківщині й моральна краса Юрія Брянського та інших радянських воїнів із «Прапороносців» О. Гончара; мужність і витривалість безіменного листоноші, командира полку Чубенка («Вершники» Ю. Яновського); невсипуща працьовитість Докії Петрівни («Це було на світанку» А. Малишка); Кравчини, Зарудного, Аристархова («Поема про море» О. Довженка); материнська ніжність і любов у «Пісні про рушник» А. Малишка; щирість кохання в ліриці В. Сосюри, М. Рильського — всі ці кращі риси радянських людей захоплюють шкільну молодь, впливають на формування її характеру.

Сучасні уроки літератури відзначаються значним обсягом навчального матеріалу, максимальною насиченістю.

Та йдеться не про перевантаженість програми. Говорячи про значний обсяг навчального матеріалу, слід мати на увазі інше: насиченість самого художнього твору подіями, думками, картинами. Кожна з них, певно, будить у читача роздуми, викликає ряд асоціацій — спогади про пережите, про що дізнався з інших книг, розповідей знайомих, із газет, радіо, телебачення та ін. Події, ситуації, думки, образи твору пов'язуються з дійсністю, начебто приміряються до навколишнього. Учень порівнює вчинки героїв, їхні думки, почуття до того, що бачить, чує сам, до власних думок і переживань. Скажімо, думки Юрія Брянського про красу вірності не сприймаються як аксіома, втілена в образах твору. Учні обмірковують їх, співвідносять з подіями, відображеними в романі — стосунки Шури й Сагайди, з подібними фактами з життя, пробують міряти себе високою мірою краси вірності. Десятикласники дошукуються витоків моральної чистоти і краси, попутно зачіпаючи й інші морально-етичні проблеми. У кількох сторінках, де безпосередньо йдеться про красу вірності, сконденсована велика кількість проблем, подій, фактів, сумнівів, у яких розбираються учні.

Життєвий матеріал, про який ідеться в творах, має невичерпно широкий діапазон. Будівництво штучного моря й нового села, новаторські пошуки лікаря й праця шахтаря, а головне — внутрішній світ людини в її без-

межній багатогранності й розмаїтості. Усе це вкладається в поняття — художня література, урок літератури.

Особливістю уроків літератури є те, що літературний матеріал засвоюється учнями не завжди однозначно, а сприймається залежно від їх індивідуальних особливостей. Вони по-різному сприймають, скажімо, лірику. Одним творчість того чи іншого поета подобається, інших залишає байдужими. Та й самі життєві явища, події, відображені в художньому творі, нерідко, дістають різні оцінки. Наприклад, частина учнів цілком виправдовує кохання Шури й Черниша, інші — засуджують його, вважаючи зрадою Брянському. Учитель повинен на уроці враховувати ці розбіжності у ставленні до зображуваних подій та в їх оцінці, допомагати учням виробити правильні погляди, переконливо оцінити життєві явища, зробити обгрунтовані висновки. Але не можна нав'язувати їх силою свого авторитету чи авторитету підручника. Сучасна молодь любить доходити до всього самостійно, опираючись на власні знання й досвід.

Слід урахувати, що індивідуальні відмінності учнів на уроках літератури зараз відчуваються так сильно, як ніколи й ні на яких інших уроках. Це, зокрема, створює сприятливі умови для розвитку самостійного мислення, власних естетичних смаків, для індивідуального підходу до учнів. У зв'язку з уведенням обов'язкової середньої освіти, різко збільшилась різниця в підготовці, у ставленні до навчання сильніших і слабших учнів. Помітно посилилась у наш час роль індивідуального підходу до учнів. Більша частина учнів захоплюється навчанням, прагне глибоко проникнути в саму суть навчальних предметів, пробує вести самостійну науково-дослідну роботу. Це стало основою сучасного уроку і насамперед — уроку літератури.

Учитель-словесник, який відчуває дух сучасності, дедалі більше уваги приділяє індивідуальній роботі з учнями, переносячи центр її ваги з позаурочної роботи, як це було раніше, на урок. Кожен його етап — опитування, пояснення нового матеріалу, закріплення, тематика письмових робіт, домашнє завдання та ін.— будується з орієнтацією, з одного боку на сильніших учнів, у яких достатньо розвинуто самостійність мислення, і, з другого боку, на учнів, які слабше встигають,

яких задовольняє мінімальне засвоєння програмового матеріалу.

Навчальний матеріал з літератури — художній твір — учень може засвоїти лише через власне самостійне сприйняття. Якщо учень не пережив події даного твору сам, не дав власної оцінки зображеному, а механічно, й байдуже повторив за підручником чи за вчителем їхні твердження, їхні думки, то це значить, що він матеріал не сприйняв і не засвоїв. А в такому разі говорити про будь-який ідейно-виховний вплив твору,— а, значить, і уроку — не можна.

Істотною особливістю уроку літератури є його емоційність. Звичайно, емоційними можуть бути уроки з будь-яких предметів, де емоційність залежить виключно від учителя, від його педагогічної майстерності, особистих якостей. Не применшуючи значення цих факторів на уроках літератури, слід відзначити, що емоційність уроків літератури визначається специфікою самого предмета, вона закладена в самому художньому творі. Адже художній твір — це завжди конфлікт, суперечність, хвилювання, спалах почуттів, боротьба поглядів, любов і ненависть. Він сам по собі збуджує, хвилює учня, викликає в нього різні емоції. То ж природно, що викладати літературу байдуже, неемоційно, просто неможливо. І словесник, будуючи урок, обираючи форми, методи й методичні прийоми вивчення літератури, завжди враховує й елемент емоційності як один із найважливіших факторів, що забезпечує ефективність навчального процесу.

Ці особливості враховуються при плануванні, побудові й проведенні уроку літератури.

Багаторічний досвід викладання літератури, зокрема, в радянській школі, дав змогу виробити найефективніші структурні форми уроків, методи та методичні прийоми викладання літератури.

Процес удосконалення існуючих та вироблення нових форм навчання, зокрема й уроку, не припиняється. Кращі вчителі сміливо експериментують у цій галузі, домагаючись найефективніших наслідків навчання. Експериментальною є, скажімо, система роботи донецького вчителя-математика В. Ф. Шаталова, липецький досвід інтенсифікації уроку, лекційно-залікова форма викладання літератури, запроваджена словесниками Кірово-

градщини, Дніпропетровщини, Тернопільщини, Полтавщини, Закарпаття та ін.

Вивчення й поширення передового досвіду викладання літератури є одним із найважливіших завдань, що стоять перед школою. Звичайно, підходити до цього питання треба вдумливо, творчо, уникаючи формального підходу, адміністрування. Необхідно, щоб учитель сам впевнився в доцільності впровадження нових форм роботи, в їх перевагах. Інакше це не тільки не дасть позитивних наслідків, а й може завдати шкоди.

Типологія, структура уроків літератури має багато спільного з типологією й структурою уроків з інших навчальних предметів. Але є й ряд відмінностей, зумовлених розглянутими вище особливостями, якими характеризуються уроки літератури.

Сучасний урок літератури в основі своїй є традиційним, проте він зазнав і помітних змін, зумовлених розвитком науково-технічної революції, виниклою потребою в працівниках нового типу в усіх галузях народного господарства, а також розвитком методики літератури, педагогіки, психології, зростанням матеріально-технічної бази шкіл. Головним завданням словесників, методистів є дальше вдосконалення існуючого уроку.

«Найперший обов'язок учителів — наслідувати кращі традиції своїх попередників і творчо примножувати їх»[1],— указував у промові на IV з'їзді учителів України Перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький.

Типологія та структурні форми сучасних уроків літератури визначаються новими умовами роботи школи.

ТИПОЛОГІЯ УРОКІВ ЛІТЕРАТУРИ

Типологія сучасного уроку літератури ще не розроблена. Є різні думки щодо типів уроків. Більшість учених-методистів сходяться на існуванні як окремих типів уроків — уроку вивчення нового матеріалу, уроку повторення, закріплення та узагальнення вивченого. У визначенні ж решти уроків є розбіжності. Дехто виділяє окремо уроки формування вмінь і навичок, уро-

[1] Радянська Україна, 1977, 30 березня.

ки застосування вмінь і навичок, уроки перевірки знань та ін.

Виходячи з специфіки літератури як навчального предмета й тих положень дидактики, які узгоджуються з цією специфікою, можна виділити такі типи уроків літератури: 1. Урок вивчення нового матеріалу. 2. Урок повторення, закріплення та узагальнення знань. 3. Урок-бесіда з позакласного читання. 4. Урок написання твору.

У цій класифікації не відчувається однієї з найбільш поширених вад інших класифікацій — надмірного й безпідставного збільшення кількості типів уроків[1]. Разом з тим, у ній враховано особливості літератури як навчального предмета. Урок-бесіда з позакласного читання фактично є уроком вивчення нового матеріалу. Але значні відмінності в методиці підготовки й проведення цього уроку — й уроків опрацювання творів, визначених програмою, дають підстави для виділення його уроку в окремий тип.

Так само й урок написання твору. Він може мати своїм педагогічним змістом вивчення нового матеріалу або повторення, закріплення чи узагальнення вивченого, бути формою уроку з позакласного читання, — коли пишеться твір на тему з позакласного читання, як-от, наприклад: «Які книги прочитав я протягом канікул», «Мій улюблений твір» чи відгук на певний конкретний твір, прочитаний (і вивчений) у процесі позакласного читання. Але специфіка цього уроку дозволяє виділити його в окремий тип.

А урок перевірки засвоєння вивченого не має підстав бути виділеним окремо. Адже перевірка вивченого завжди відбувається в площині повторення, закріплення чи узагальнення знань, і це дає підстави для об'єднання їх в один тип.

Деякі дидакти (Б. П. Єсипов, І. Т. Огородников, В. О. Онищук та інші) вважають окремим типом комбінований урок, який має дві або кілька дидактичних

---

[1] Так, напр., у монографії В. О. Онищука, досить грунтовній і цікавій, «Типи, структура і методика уроку в школі» (К., Радянська школа, 1973), як окремі типи уроків розглядаються урок застосування знань, вмінь і навичок та урок перевірки знань, умінь і навичок (с. 13). Але ж перевірити знання, уміння, навички без їх застосування, неможливо. І навпаки, застосовуючи їх, обов'язково перевіряються й ступінь їх засвоєння.

цілей, приблизно рівних за своєю питомою вагою. Навряд чи для цього є достатні підстави. Адже, по суті, в практиці дуже рідко зустрічаються некомбіновані уроки. На уроках вивчення нового матеріалу вчитель неминуче більшою чи меншою мірою вдається до повторення, а також закріплення чи узагальнення знань, що нерідко робиться не тільки на матеріалі одного уроку. Урок-бесіда з позакласного читання проводиться на основі історико-літературних і теоретико-літературних знань, здобутих на попередніх уроках, без яких неможливо провести урок з позакласного читання. Написання твору так само має своїм змістом повторення чи узагальнення, а то й вивчення нового матеріалу. Тобто кожен тип уроку являє собою діалектичну єдність різних елементів, різних видів навчальної роботи. І віднесення уроку до якогось типу має до певної міри умовний характер. Але в кожному, без винятку, уроці є певний елемент, що переважає. Він саме й дає підставу віднести урок до одного з зазначених типів.

За своїми зовнішніми ознаками розглянута вище класифікація уроків збігається з тією, що була прийнята ще на зорі створення радянської школи. Але це не значить, що зміст її не змінився. Іншого значення зараз набули поняття вивченого, нового матеріалу, закріплення та узагальнення матеріалу; інші, підвищені вимоги ставляться до письмових робіт, до уроків-бесід з позакласного читання, взагалі до сучасного уроку літератури.

Зміни ці йдуть головним чином по лінії вдосконалення методики, посилення проблемності навчання, в напрямі максимальної активізації розумової діяльності та самостійної роботи учнів.

Удосконалюються, поповнюються новим змістом традиційні методи навчання, виникають нові — як-от метод самостійної роботи учнів. Помітно енергійніше впроваджуються в навчальний процес технічні засоби. Дедалі більш підвищені вимоги ставляться до засвоєння знань, до свідомого сприйняття навчального матеріалу, до перенесення набутих знань у практичну площину, орієнтаціях їх на вимоги життя.

Найбільш поширеним у практиці викладання літератури є урок вивчення нового матеріалу, який, як правило, комбінується з перевіркою вивченого, з повто-

ренням, узагальненням та закріпленням знань. Основним у вивченні нового матеріалу є свідоме розуміння його змісту й суті, активна участь учнів у навчальному процесі, розвиток самостійного мислення, вміння застосовувати набуті знання на практиці, в житті.

Дидактичною метою уроку повторення, закріплення та узагальнення є приведення учнівських знань в систему, поглиблення їх, встановлення історико-літературних закономірностей, зв'язків та взаємозалежностей між ними та життєвими явищами, відображеними в художньому творі. Це має сприяти більш свідомому засвоєнню учнями програмового матеріалу, посиленню його ідейно-виховного впливу.

Методика уроків-бесід з позакласного читання розробляється нині відповідно до вимог шкільної програми. В усіх класах, від четвертого до десятого, введені списки літератури, рекомендованої для позакласного читання. Вони включають класиків та твори радянських письменників, що є особливо важливим у восьмому та дев'ятому класах, де вивчається дожовтнева література. Крім творів для позакласного читання, пов'язаних з програмовим матеріалом, наводяться спеціальні списки для бесід про твори радянської літератури. Твори дібрані з урахуванням їх ідейно-естетичного рівня та вікових і пізнавально-психологічних особливостей учнів. Кількість часу для проведення позакласних уроків-бесід теж чітко визначена програмою: у четвертому, п'ятому, шостому — 8 годин, у сьомому — 6, у восьмому — 9, дев'ятому — 14; у десятому класі на ознайомлення з найвизначнішими новими творами української радянської літератури відводиться 3 години[1].

Уроки написання творів за своїм дидактичним змістом і метою бувають різними. Найчастіше вони одночасно служать і для перевірки засвоєння матеріалу, й для його повторення, закріплення та узагальнення. Проводяться вони здебільшого на заключній, підсумковій стадії вивчення певного розділу програми чи його частини. Проте інколи, значно рідше, уроки написання творів мають за дидактичну мету й вивчення нового матеріалу — здебільшого тоді, коли воно проводиться ме-

---

[1] Див.: Програми для середньої школи. Українська література 4—10 кл. К., Радянська школа, 1976.

тодом самостійної роботи. У цьому разі їм передує певна підготовча робота — читання твору та опрацювання його змісту, виписування цитат, ознайомлення з додатковими джерелами, підручником.

Уроки написання творів часто (у старших класах майже завжди) бувають спареними.

Типологія уроків має певне значення в організації навчально-виховного процесу. Урахування типу уроку літератури дозволяє більш чітко визначити його мету, структуру й методику, передбачити різноманітні форми, методи й прийоми вивчення літератури, а, значить, краще підготуватися до уроку, домогтися вищої ефективності.

Структура та методика уроку літератури. Не менше значення має й методика уроку, його структура. Від продуманості плану уроку, правильного визначення його мети, елементів та їх послідовності, порядку розміщення, доцільного дозування часу, вибору методів і прийомів значною мірою залежить ефективність уроку.

Вибір структури уроку — важливий етап у підготовці вчителя до уроку. Саме в структурі й методиці уроку передовсім знаходять відображення зміни, викликані сучасними умовами роботи радянської школи. При цьому слід ураховувати, що урок є діалектичною єдністю двох видів діяльності: вчителя, який викладає матеріал, керує навчально-виховним процесом на уроці, й учнів, які навчаються, здобувають знання. Зміни в роботі школи йдуть насамперед по лінії активізації навчальної роботи учнів, збільшення питомої ваги самостійності в ній.

Цьому завданню й має бути підпорядкована структура уроку. Природно, що й пошуки вчених-методистів, учителів-практиків у галузі підвищення ефективності викладання літератури здійснюються в напрямі вдосконалення, пошуків нових структурних форм та методики уроку.

Урокам літератури протипоказаний шаблон, одноманітність, застій. В. В. Щербицький слушно застерігав: «На жаль, є ще у нас чимало прикладів... невміння, а подекуди і небажання оволодівати сучасною методикою викладання, схильність до шаблону, особливо неприпустимого в педагогіці. Але важливо, щоб кожен вчитель розвивав пізнавальну активність учнів, їх до-

питливість, вміння самостійно працювати»[1]. Щоб домогтися цього, слід удосконалювати існуючі нині форми, методи та прийоми викладання, шукати й упроваджувати нове, інтенсифікувати навчальний процес, але, як указує В. В. Щербицький, слід робити це «в розумних межах»[2]. Для здійснення цього завдання необхідно ще раз переглянути й оцінити існуючу структуру уроків літератури, визначити шляхи вдосконалення, піднесення ефективності, зосередити увагу на тих структурних формах уроків та їх методиці, які є найбільш поширеними в наш час.

Значне місце в системі викладання літератури посідає традиційний так званий чотирьохелементний урок (етап організації класу до роботи в назві до уваги не береться). За довгі роки служіння справі навчання та виховання шкільної молоді він довів свою життєвість та ефективність. Найкращим доказом того, що він задовольняє зрослі вимоги сьогодення, є висока результативність роботи переважної більшості вчителів, якої вони досягають, вдаючись переважно до традиційного чотирьохелементного уроку. За умови застосування доцільно визначених методів та методичних прийомів, впровадження проблемного навчання ця структурна форма уроку забезпечує належний рівень пізнавальної активності та самостійної навчальної діяльності учнів, а значить,— і високу ефективність навчального процесу. Цілком зрозуміло, що вона потребує дальшого вдосконалення, модернізації з урахуванням зрослих вимог до викладання літератури.

Новим змістом наповнюються традиційні етапи уроку — перевірка вивченого, вивчення нового матеріалу, закріплення, повідомлення домашнього завдання, змінюються, збагачуються їх усталені структурні форми, методика викладання урізноманітнення структурних форм.

Насамперед слід відзначити, що цей тип уроку, залежно від його методики, може мати не всі елементи (етапи). У тому разі, коли на ньому починається вивчення нової й складної теми, скажімо, творчість певного письменника, вступ до розділу — наприклад, «Українська література третього етапу визвольного ру-

---

[1] Радянська Україна, 1977, 30 березня.
[2] Там же.

ху в Росії» (9 клас) та ін., доцільно не проводити перевірки домашнього завдання.

Якщо новий матеріал вивчався методом бесіди чи самостійної роботи, закріплення проводити не варто.

Якщо новий матеріал засвоєний на уроці — цього слід домагатися всіма силами,— домашнього завдання можна не задавати. Проте за всіх умов найбільша питома вага в такому чотирьохелементному уроці припадає на етап пояснення нового матеріалу, що й дає підстави віднести його до уроку типу вивчення нового матеріалу, хоч він, по суті, є комбінованим.

Розглянемо особливості кожного елемента такого уроку.

Перевірка вивченого матеріалу. Проводиться майже на кожному уроці. Дидактичною метою цього етапу є, головним чином, перевірка виконання й засвоєння учнями домашнього завдання, а також вивченого раніше матеріалу та оцінення знань. Але цим вона далеко не обмежується. У процесі опитування повторюється раніше вивчений матеріал, поглиблюються й закріплюються набуті знання у пам'яті й свідомості учнів. Запитання для перевірки вивченого можуть мати як репродуктивний (рідше) характер (і тоді головною метою їх є власне перевірка знань), і проблемний характер. У цьому випадку їх метою є активізація розумової діяльності, вироблення в учнів свідомого підходу до вивченого матеріалу. Проте навіть і тоді, коли запитання націлюють на відповідь репродуктивного типу, слід уникати формулювань, які вимагають лише напруження пам'яті учня.

Є й ще один досить істотний аспект організації перевірки вивченого матеріалу. Ще М. О. Рибнікова, В. В. Голубков, С. Х. Чавдаров, Т. Ф. Бугайко та інші методисти наголошували на такій важливій ролі перевірки вивченого, як підготовка учнів у її процесі до сприйняття нового матеріалу. Іншими словами кажучи, йдеться про використання апперцептивних зв'язків між вивченим і новим матеріалом, про актуалізацію знань учнів з метою підготовки до сприйняття нового матеріалу.

Готуючись до уроку, вчитель уважно продумує все, відоме учням, що має зв'язок з новою темою, а також способи використання цих знань. У процесі опитування він зупиниться на необхідних питаннях для глибоко-

го й свідомого засвоєння нового матеріалу, на створенні своєрідних опорних точок.

Наприклад, приступаючи до вивчення поезії А. Малишка «Моя Вкраїно», під час перевірки вивченого доцільно повторити такі твори, як «Партія веде» та «Чуття єдиної родини» П. Тичини, «Моя Батьківщина», «Слово про рідну матір» М. Рильського, «Любіть Україну» В. Сосюри або поставити узагальнююче запитання: «Образ радянської Батьківщини в українській радянській поезії». Визначені в процесі опитування загальні риси Батьківщини у віршах, з якими учні ознайомилися раніше, підмічене спільне й відмінне в творчій манері різних поетів сприятиме глибокому усвідомленню ідейно-художнього змісту чудової поезії А. Малишка. Крім того, такий прийом допомагає учням сприйняти поезію А. Малишка в історико-літературному контексті, збагнути закономірність і важливість теми Батьківщини в радянській літературі, відчути особливості індивідуального стилю поета.

Щоб актуалізація знань і чуттєвого досвіду була ефективною й максимально сприяла свідомому засвоєнню нового матеріалу, слід завчасно дати учням завдання повторити потрібний матеріал. У разі потреби вчитель і сам може пригадати потрібні твори, літературні факти, життєві явища, теоретико-літературні положення та елементи тощо. Актуалізація знань і чуттєвого досвіду учнів, безумовно, відіграє значну роль в структурі уроку пояснення нового матеріалу. Вона входить як важливий елемент до складу етапу перевірки вивченого матеріалу як і до інших етапів уроку, хоч і не становить сама окремого етапу. Актуалізація знань тісно пов'язується з повторенням і притаманна всьому навчальному процесу, всім етапам уроку: насамперед — перевірці домашнього завдання, поясненню нового матеріалу та його закріпленню.

Методика опитування має бути підпорядкована реалізації визначених вище завдань. Найбільш поширеними є усні форми — індивідуальне опитування, фронтальна бесіда та оцінка за участь у всіх етапах уроку (поурочний бал). Практикується й письмове опитування — коли кілька учнів дістають картки із запитаннями, на які дають усні або письмові відповіді. Прийомом опитування можна вважати й своєрідні невеликі письмо-

ві роботи — відповіді на запитання, найчастіше теж за індивідуальними картками, а інколи й на спільні для всього класу запитання.

Письмові форми опитування використовуються здебільшого з метою накопичення оцінок. Цей прийом має ту значну ваду, що клас не поінформований про зміст завдань, над якими працюють окремі учні, і не може взяти активної участі в цьому етапі роботи.

У процесі індивідуального опитування слід залучати якомога більше число учнів, вони доповнюють, уточнюють, виправляють відповіді, а також дають розгорнуту рецензію, яка, в свою чергу, може бути оцінена.

Важливу виховну роль має коментування відповіді. Вчитель стисло рецензує кожну відповідь, відзначає її позитивні та негативні якості, оголошує та вмотивовує оцінку.

У тих випадках, коли вчитель вдається до поурочного бала, оцінюються й знання учнями вивченого раніше матеріалу, й участь в опрацюванні нового, і взагалі вся його навчальна діяльність протягом уроку. Тоді оцінка оголошується і вмотивовується в кінці уроку.

Вивчення нового матеріалу являє собою головний зміст навчального процесу в школі. На нього припадає приблизно 70—80% усього навчального часу, відведеного на вивчення курсу літератури в школі. На уроках вивчення нового матеріалу цей етап займає, приблизно, 20—30 хв, тобто 50—65% часу. Саме переважно в процесі вивчення нового матеріалу найповніше реалізуються навчально-виховні завдання шкільного курсу літератури.

Вивчення нового матеріалу в сучасній школі характеризується всемірною активізацією й урізноманітненням його форм, методів та методичних прийомів, розвитком самостійності учнів. Тільки за цих умов можна домогтися глибокого засвоєння й усвідомлення навчального матеріалу, уміння співвіднести його з життєвими явищами, зробити дійовим фактором літературної освіти й виховання учнів, підготувати їх до майбутньої активної громадської діяльності, участі у суспільно корисній праці домогтися переходу знань у переконання.

У зв'язку з цим останніми роками зросла роль мотивації навчання учнів, яка є важливим компонентом, насамперед, етапу пояснення нового матеріалу. Готуючись

до уроку, вчитель аналізує його зміст, специфіку, продумує засоби збудження пізнавальних інтересів учнів, активізує їх навчальну діяльність. Цьому сприяє чітке формулювання теми уроку, що повинно нести в собі елемент проблемності. Коли учні з самого початку вивчення нового матеріалу знають мету своєї роботи, усвідомлюють важливість і актуальність теми, над якою вони працюватимуть, це сприяє формуванню в них інтересу до виучуваного, розвитку їх самостійного мислення та науково-дослідницьких здібностей.

Наприклад, вивчаючи в дев'ятому класі статтю В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література», учитель не обмежується загальними твердженнями про важливе значення цієї праці для розвитку літератури, а пропонує учням дослідити, як ленінський принцип партійності втілюється в сучасній радянській літературі. Виникає проблемна ситуація, розв'язати яку без самостійного мислення, без власної ініціативи учні не зможуть. Ця ситуація є досить складною для учнів. Але, опираючись на власні знання й спостереження, аналізуючи під керівництвом учителя відомі їм твори сучасної української та російської радянської літератури (для цього взяти твори, опрацьовані на уроках-бесідах з позакласного читання), вони прийдуть до висновку, що ленінський принцип партійності й сьогодні є визначальною рисою, що все наше красне письменство служить великій справі будівництва комунізму, а отже — інтересам усього радянського народу, й підтвердять це посиланням на самостійно прочитані книги.

Проведена дослідницька робота, можливість виявити свою ерудицію, свої знання сучасної радянської літератури дає учням інтелектуальну (та й естетичну) насолоду, викликає поглиблений інтерес до вивчення важливої теми.

Істотним засобом мотивації навчальної діяльності учнів може бути інтерес до піднятих у художньому творі актуальних життєвих, моральних проблем, довершеність і своєрідність його художньої форми. Так, наприклад, розпочинаючи вивчення творчості О. Довженка, вчитель зачитує висловлювання про нього М. Рильського та інших видатних людей, присвячену йому поезію А. Малишка, розповідає про величезне його обдарування не тільки в галузі літератури, а й як кіно-

митця, художника, педагога. Це зумовлює підвищений інтерес учнів до його творчості. Мотивацію слід розглядати як рису, притаманну всьому навчальному процесу, кожному етапу уроку.

Викладання літератури в школі має ту особливість, що воно здійснюється виключно засобами слова і в основі його лежить робота над художнім словом. Тому не слід шукати якихось особливих, «невербальних» засобів її викладання. Але, використовуючи словесні методи вивчення літератури, слід обирати такі з них, які забезпечують максимальну участь учнів у навчальному процесі, всебічний розвиток їх особистостей, свідоме й глибоке засвоєння навчального матеріалу.

Цього можна домогтися лише тоді, коли учні не просто засвоять зміст художнього твору, а й усвідомлять його місце в історико-літературному процесі, важливість і актуальність зображених подій, його проблематики та головної ідеї. Причому осмислене й сприйняте це повинно бути не абстрактно, на підставі самих лише тверджень підручника, а як наслідок ідейного та емоційно-естетичного аналізу твору, його художньої структури, образної системи. Ідеали, що їх утверджують герої, соціальні та психологічні мотиви їх поведінки, взаємозв'язки і стосунки в системі образів-персонажів, розвиток сюжету, засоби образності та їх роль у розкритті задуму твору — ось головний зміст вивчення нового матеріалу на уроках літератури.

Особлива увага на уроці приділяється тексту художнього твору. Урок літератури — це радісна зустріч юного читача з письменником, з художнім словом, із красою, з чудом. Тому на ньому якомога частіше має звучати живе слово митця, художній твір. Безпосереднє емоційне враження від нього, поглиблене помірним, майстерним і тактовним ідейно-естетичним аналізом,— ось певний і єдиний шлях до міцних і свідомих знань, до забезпечення виховного впливу літератури на учнів.

Усі свої думки й твердження учні підкріплюють посиланням на текст, зачитуванням уривків з нього. Тому грунтовне й свідоме знання тексту виучуваного твору має вирішальне значення, є необхідною передумовою виконання програмових вимог.

Ефективність уроку визначається глибоким засвоєнням програмового матеріалу, досягнутим найбільш до-

цільними методами, формами й прийомами роботи на уроці вчителя й учнів. При цьому основна частина роботи повинна бути виконана на уроці, саме тут учні засвоюють навчальний матеріал. А вдома лише закріплюють, поглиблюють вивчене, готуються до відповіді на наступному уроці.

Пояснення нового матеріалу є найбільш ефективним тоді, коли на уроці він пов'язується з раніше вивченим, в процесі повторення відомого учні глибше усвідомлюють нову тему. У свою чергу засвоєне на уроці готує грунт для свідомого сприйняття матеріалу наступних уроків.

Таким чином, кожен урок потрібно розглядати не ізольовано, а як частину цілісної системи. «Ефективність кожного уроку визначається тим, наскільки він підготовлений всіма попередніми уроками, і тим, як він підготовляє, обгрунтовує наступні»[1].

Вивчення нового матеріалу звичайно завершується **закріпленням чи підсумками.** Вони можуть мати різний характер — залежно від загальної структури уроку та застосованих методів.

Якщо новий матеріал опрацьовано методом бесіди чи самостійної роботи, доцільно, щоб підсумки робив учитель. Треба визначити найважливіші закономірності вивченого, встановити його зв'язки з попереднім матеріалом та зробити проекцію на майбутнє. Коли ж на уроці був використаний метод лекції, доцільно вдатися до закріплення.

Вчитель, наприклад, ставить до класу запитання проблемного характеру, які опираються на вивчений матеріал, але разом з тим вимагають і активного творчого осмислення, використання раніше вивченого, знань інших навчальних предметів, уміння робити власні висновки та узагальнення.

Скажімо, після закінчення роботи над романом Ю. Яновського «Вершники» ці запитання можуть бути такими:

1. Розкрити символічне значення й композиційну роль новели «Подвійне коло», проаналізувавши політичну обстановку років громадянської війни на Україні.

---

[1] Учительская газета, 1978, 27 травня.

2. Доведіть, що в романі немає єдиного головного героя, і поясніть чому. 3. Які ви знаєте твори, тематично близькі до «Вершників», в українській та російській літературах? Що в них спільного й відмінного у відображенні громадянської війни? 4. Проаналізувати особливості композиції «Вершників», визначити композиційну роль новели «Адаменко». До участі в бесіді слід залучити весь клас, а можна щоб відповідав на запитання окремий учень. Якщо є підстава, відповіді варто оцінити.

Доцільним у деяких випадках є складання плану лекції або її тез. Тоді перед поясненням нового матеріалу вчитель повідомляє учням про це та інструктує про виконання завдання. Учні в процесі лекції роблять на чернетках замітки, а після закінчення складають її план. Плани зачитуються й обговорюються. Цей прийом має ту перевагу, що націлює учнів на активне сприйняття й осмислення матеріалу, привчає робити висновки та узагальнення. Ось, наприклад, який вигляд має план, складений учнем у процесі засвоєння лекції на тему «Українська література третього етапу визвольного руху в Росії» (другий урок).

1. Найважливіша проблема української літератури третього періоду визвольного руху — відображення революційної боротьби проти царизму, за повалення експлуататорського ладу.

2. Збагачення образів та ідеалів літератури. Утвердження нового типу позитивного героя — робітника-соціаліста (Павло Власов, «Мати» М. Горького, Марко Гуща, «Фата Моргана» М. Коцюбинського, ліричний герой поезій П. Грабовського, Лесі Українки).

3. Тема класового єднання трудящих усіх націй («Дим» Лесі Українки, «До Б. -С. -го» П. Грабовського, «Він іде» М. Коцюбинського).

4. Ідейно-естетична боротьба проти декадентства («Декадент» І. Франка, «Давня казка» Лесі Українки, «Я не співець чудовної природи», стаття «Дещо про творчість поетичну» П. Грабовського, «Інтермеццо» М. Коцюбинського).

5. Викриття лібералізму та українського буржуазного націоналізму — новели М. Коцюбинського «Сміх», «Коні не винні», поезія І. Франка «Сідоглавому», А. Тесленко — «Страчене життя».

Якщо ж для закріплення планується складання тез лекцій, доцільно дати учням на початку вивчення нового матеріалу її план. Після закінчення розповіді вчителя учні за цим планом складають тези лекції. Часом як форма закріплення практикується перегляд фрагментів навчального чи художнього кінофільму, діафільму, ілюстрацій через епідіаскоп з відповідним коментуванням, до якого активно залучаються учні. В окремих випадках учителі звертаються до певних розділів підручника, використовують для бесіди або самостійної роботи наявний у ньому методичний апарат.

Повідомлення домашнього завдання — найменш тривалий, але разом з тим досить важливий етап уроку. Від того, наскільки методично правильно буде він проведений, значною мірою залежить робота учнів дома, а значить, і міцність та свідомість знань.

Істотне значення має правильний вибір часу для повідомлення домашнього завдання. З практики відомо, що нерідко домашнє завдання задається після закріплення чи підведення підсумків. І ця ж практика свідчить, що, на жаль, інколи це робиться вже після дзвінка. У такому разі учні недостатньо усвідомлюють суть завдання, а то й просто не записують і, зрозуміло, потім не виконують його. Якщо ж воно своєчасно повідомлене, докладно розтлумачене, а особливо, якщо учні почали його виконання ще на уроці,—тоді є гарантія того, що воно буде виконано. Адже учні дістали певну психологічну настроєність і націленість на виконання цієї роботи, їм усе зрозуміло, робота розпочата і не здається складною. Тому доцільно повідомляти домашнє завдання, залежно від структури уроку, на початку або всередині уроку. У більшості випадків найкраще робити це відразу після вивчення нового матеріалу.

Завдання має бути сформульовано чітко, стисло і зрозуміло, в такий спосіб, щоб його можна було записати в щоденнику. Коли домашнє завдання базується на самостійній роботі учнів чи має виразно проблемний характер, його записують не до щоденників, а до зошитів, докладніше, ніж звичайно.

Урок повторення, закріплення та узагальнення знань проводиться, як правило, після закінчення вивчення якоїсь досить широкої теми, наприклад, «Т. Г. Шевченко» (8 клас), «І. Я. Франко» (9 клас) або після вивчен-

ня літератури певного історичного періоду. В ряді випадків програма подає визначення тем для повторення та узагальнення вивченого, наприклад: «Основні надбання і світове значення прогресивної дожовтневої української літератури в її нерозривних зв'язках з російською критичною літературою» (9 клас), «Шляхи розвитку української радянської літератури», «Повторення і узагальнення курсу дожовтневої української літератури», «Узагальнення понять з теорії літератури» (10 клас). На їх опрацювання відводиться різна кількість годин — від однієї до п'яти.

Педагогічною метою цих уроків є не тільки репродуктивне відтворення вивченого, а його поглиблення, встановлення найбільш загальних закономірностей, причиново-наслідкових зв'язків між літературними фактами та явищами, постановка їх у суспільний та історико-літературний контекст. Слід показати учням, як, наприклад, розвиток суспільного життя, економічних відносин, розширення класової боротьби трудящих зумовлюють зміни в літературному процесі — у творчому методі, тематиці літератури, в колі проблем, тем та ідей, які вона підіймає, викликає появу позитивного героя нового типу, приводить до змін в усій образній, художній структурі творів.

Методика уроків повторення, закріплення та узагальнення знань, а також їх структура визначається рядом факторів: характером навчального матеріалу, його складністю та обсягом, віковими особливостями учнів, конкретними умовами роботи школи, особистістю вчителя. Найбільш ефективними методами на цих уроках є фронтальна бесіда в 4—7 класах, оглядова лекція вчителя — у старших класах, де також широко застосовується й метод самостійної роботи. Ці методи, як і майже завжди на уроках літератури, комбінуються в різних пропорціях, залежно від конкретного змісту й характеру уроку. Причому особливістю уроків цього типу є посилення органічного зв'язку класної роботи із домашнім завданням, зокрема з самостійною роботою учнів. Вона може мати два види. Або на уроці вчитель, переважно методом лекції, сам узагальнює, систематизує вивчений матеріал, робить теоретичні висновки, а учні вдома конкретизують його, добирають приклади, аргументують ними теоретичні висновки та положення. Або, навпаки, урок про-

водиться методом бесіди, в процесі якої учні повторюють дані, необхідні для того, щоб прийти до широких узагальнень, аналізують окремі літературні факти, події, твори. А вдома учні в усній або письмовій формі узагальнюють, систематизують матеріал самостійно. Кожен з цих видів роботи має свої переваги та вади, й словесник обирає один з них, виходячи з конкретних умов роботи.

Уроки повторення, закріплення та узагальнення вивченого, крім навчально-виховного значення, відіграють і помітну розвиваючу роль. Саме вони привчають учнів відшукувати найістотніше, найважливіше в літературі, в житті, робити власні висновки, прищеплюють смак до наукових досліджень, змушують вдаватись до експериментальної роботи та узагальнень теоретичного характеру, до допоміжних літературознавчих джерел.

Учням, насамперед, старшокласникам, можна рекомендувати окремі літературознавчі праці або уривки з них — зокрема спеціально створені для учнів, насамперед передмови до творів серії «Шкільна бібліотека». При цьому слід зважати, наскільки вони доступні для учнів певного віку. Тут є особливо широкі можливості для врахування індивідуальних особливостей учнів — їхнього загального розвитку, навиків самостійної роботи, інтересу до вивчення літератури.

Вчителі часто вдаються до таких форм роботи, як конспектування та складання тез. Націлюючи учнів на таку роботу, треба враховувати зміни в їхніх психологічних особливостях та пізнавальних можливостях, зумовлених НТР. Адже сьогоднішні учні більш розвинені, сприймають більше інформації, упевнено (хоч і не завжди, обгрунтовано) висловлюють свої судження. Тому вчителі використовують складніші форми роботи.

У процесі повторення, закріплення та узагальнення вивченого доцільно якомога частіше пов'язувати повторювану тему з матеріалом, який вивчався раніше, ще в попередніх класах. Це сприяє розширенню кругозору учнів, дозволяє опертися на їх апперцептивні зв'язки, виробляє широку систему поглядів на літературу, робить знання міцними та свідомими.

Уроки повторення, закріплення та узагальнення мають велике значення й для перевірки знань учнів. Власне, перевірка є однією із дидактичних цілей цих

уроків. Повторення великої кількості матеріалу створює зручну нагоду перевірити, як засвоїли учні вивчене, оцінити їхні знання.

Урок-бесіда з позакласного читання має своєю педагогічною метою вироблення в учнів читацьких інтересів та навиків, систематизацію учнівського читання, керівництво й контроль за ним. Як уже говорилося, згідно діючих нині програм ці уроки проводяться переважно на основі визначених творів. Існує, залежно від вікових особливостей учнів, від конкретного матеріалу та мети, багато різновидів структурних форм уроків з позакласного читання. У найзагальніших рисах їх можна поділити на два види:

а) урок-бесіда за конкретним твором, прочитаним усіма учнями;

б) урок узагальнюючого характеру.

Уроки першого виду проводяться переважно за визначеними програмою творами. Обираючи книгу для позакласного читання, вчитель виходить із конкретних умов: контингенту учнів, кількості творів, наявних у бібліотеці та в особистих бібліотечках учнів, інтересу учнів до творчості даного письменника та обраної книги тощо. Він завчасно, за місяць-два до уроку, повідомляє учням тему, в разі потреби дає план аналізу, запитання для диспуту та ін. Особливо старанно слід проконтролювати грунтовність і своєчасність читання, звертаючи увагу на слабших учнів. Це досягається шляхом індивідуальних бесід та ознайомлення з читацькими формулярами учнів.

Методика уроку може бути різною. Найбільш поширеною формою роботи є бесіда за змістом книги. Учитель формулює запитання, записує їх до поурочного плану. В процесі бесіди слід домагатися, щоб учні не обмежувалися розмовою про сюжет, а вчилися самостійно аналізувати ідейно-естетичний зміст твору в усіх площинах і, насамперед,— як явище мистецтва, в єдності форми і змісту. Інколи корисно дати ці запитання учням завчасно, щоб вони підготували вдома відповіді — усні або письмові.

Свої думки і враження восьмикласники підкріплюють аналізом засобів образності, посиланнями на теоретико-літературні положення. Підводячи підсумки, вчитель закінчує урок.

Інколи вчитель дає двом-трьом учням завдання підготувати невеликі виступи чи доповіді за обраним твором на окремі теми. На уроці ці виступи обговорюються класом. Тематика доповідей за романом П. Загребельного «З погляду вічності» може бути такою: 1. Роман «З погляду вічності» та його місце серед творів про сучасний робітничий клас. 2. Типові риси сучасного робітника в образі Дмитра Череди. 3. Головний конфлікт твору та переконливість його розв'язання. 4. Звеличення творчої праці робітничого класу в романі.

Метою уроку узагальнюючого характеру є визначення читацьких інтересів учнів, вироблення художніх смаків та навичок свідомого сприйняття твору та системи в читанні. Тут можуть бути ефективними лекція й бесіда, здебільшого в тісному поєднанні. Ведучи розмову про прочитані учнями книги, вчитель тактовно застереже від одностороннього захоплення літературою. Це стосується насамперед детективної літератури, якою часом на шкоду іншим жанрам захоплюються учні. Словесник зупиниться на кращих зразках радянської літератури, зацікавить учнів, познайомивши з особливо вдалими епізодами твору, розкривши видатне місце письменника в літературі, і в такий спосіб заохотить до читання. Такі уроки можуть мати форму оглядової лекції тематичного характеру. Скажімо, вчитель зробить огляд серії книг «Юні герої», «Життя-подвиг» або просто творів на певну тему,— наприклад, на тему шкільного життя, на робітничу тематику, про видатних людей нашої країни. Разом з тим ці уроки повинні мати й практичний аспект. Учні дістануть обгрунтовані рекомендації щодо книг, які слід прочитати, поради про те, як вести облік прочитаного (читацькі щоденники), як виробити систему читання.

Не зайвою буде й розмова загального характеру про книгу, про її місце серед інших засобів інформації, про літературу в цілому.

Уроки написання творів завжди мають комплексну педагогічну мету. Головними її компонентами є закріплення та узагальнення вивченого, перевірка учнівських знань та рівня їх грамотності, вдосконалення мовних навичок, а також — розвиток самостійного мислення.

Структура та методика цих уроків обирається залежно від виду письмової роботи та від класу.

Останнім часом у практику уроків написання творів дедалі більше входить визначення індивідуальних тем письмових робіт. У цьому випадку вчитель заздалегідь готує картки, на яких записується тема твору, й після необхідних пояснень роздає їх учням. Тема обирається кожному учневі окремо, залежно від індивідуальних особливостей.

Структурні форми уроків урізноманітнюються в рамках наведених вище типів, що сприяє підвищенню їх ефективності. Часом, здавалося б, незначні зміни в структурі, навіть проста перестановка елементів уроку зумовлює його результативність.

Так, скажімо, коли звичайний чотирьохелементний урок розпочати з пояснення нового матеріалу, а опитування сумістити із закріпленням, увага учнів буде помітно заактивізована. Адже вони психологічно будуть настроювати себе на можливу відповідь після закінчення пояснення нового матеріалу. А це не тільки зумовить підвищення уваги, дійову участь в опрацюванні нової теми, а й забезпечить свідоме й глибоке сприйняття матеріалу, бо учні намагатимуться пов'язати його з уже вивченим, ще слухаючи вчителя.

Після закінчення роботи над новою темою проводиться опитування-закріплення. Завдання і запитання треба формулювати в такий спосіб, щоб обидві теми — попередня й нова — були органічно й тісно поєднані. Наприклад, вивчається нова тема — «образи братів Басарабів у повісті І. Франка «Борислав сміється». Попередній матеріал — образ Бенедя Синиці. Тоді запитання можна сформулювати так: зіставити погляди Бенедя і Басарабів на шляхи боротьби проти експлуататорів, довести, який шлях і чому є перспективнішим. Як походження персонажів вплинуло на формування характерів? Розглянути мову Бенедя і мову Басарабів, пояснити, як вона служить засобом характеристики персонажів.

Інколи вчитель доручає пояснення нового матеріалу одному з учнів (сильнішому, як правило). Такий учень завчасно опрацьовує матеріал, вивчає допоміжні джерела, добирає унаочнення. На уроці вчитель повідомляє, що новий матеріал пояснить такий-то учень. Уже одне це зумовлює підвищену увагу класу.

Не слід вдаватись до однакових форм роботи підряд на кількох уроках. Одноманітність негативно впливає на увагу учнів, притупляє інтерес, призводить до пасивності в роботі. Те ж і з технічними засобами навчання. Їх слід використовувати на всіх етапах уроку: на вступній бесіді, в процесі пояснення нового матеріалу, при опитуванні та закріпленні вивченого; використовувати по-різному: окремі кінокадри, фрагменти — уривки, що висвітлюють якесь певне питання, перегляд всієї стрічки; з різною мірою активності учнів: коментарі робить сам учитель, навколо стрічки організовується бесіда, учні самі читають і сприймають кадри, під час демонстрації підтекстовки не проектуються на екран і учні самостійно визначають зміст кадрів.

Велике значення має урізноманітнення форм, методів і прийомів вивчення нового матеріалу. В сукупності ж урізноманітнення всіх видів роботи на уроці літератури є одним із важливих резервів підвищення ефективності навчально-виховного процесу.

МЕТОДИ ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ

Питання методики вивчення програмового матеріалу, застосування ефективних форм і методів та методичних прийомів, зокрема, аналізу літературних творів, набирає особливої ваги. Воно великою мірою залежить від учителя, від рівня його підготовки, педагогічної майстерності, досвіду. Саме методика викладання літератури визначає рівень успішності та якість знань, ідейну переконаність та загальний розвиток учнів.

Проблема методу викладання літератури є однією з центральних як у науково-теоретичному плані, так і практичній роботі вчителя-словесника, зокрема в підготовці й проведенні уроків, вона завжди стояла в центрі дидактики й конкретних методик.

Загальноприйнятим є визначення дидактичного методу як способу організації й керування з боку вчителя пізнавальною діяльністю учнів[1]. Цілком зрозуміло, що загальнодидактичні методи визначають лише характерні для викладання будь-яких предметів риси та ознаки,

---

[1] Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К., Радянська школа, 1963, с. 43.

Проте шкільна лекція відрізняється від вузівської меншою складністю та обсягом матеріалу, більшою популярністю викладу, простотою мови, конкретністю.

Але за своєю суттю десятихвилинна розповідь учителя про життєву основу та історію написання оповідання А. Головка «Пилипко» в п'ятому класі й підсумкова лекція на тему «Соціалістичний реалізм — творчий метод радянської літератури», що займає цілий урок у десятому класі, є явищем одного ряду. Вони не мають істотних відмінностей принципового характеру, і тому правомірним буде застосування до них обох — як до методу викладання — терміну лекція.

Педагогічною суттю методу лекції є широкий, логічно послідовний виклад навчального матеріалу вчителем.

Джерелом знань при методі лекції є розповідь учителя. Учні слухають матеріал, запам'ятовують його.

Правильно побудована, старанно підготовлена лекція, в якій ставляться цікаві й важливі проблеми розвитку літератури чи захоплююче й глибоко характеризується творчість окремого письменника, здатна захопити учнів, пробудити їх мислительну діяльність, прагнення самому осмислити навчальний матеріал. Тому, очевидно, йдеться насамперед про рівень педагогічної майстерності вчителя, про вдалу форму викладу, добру підготовку пізнавальної діяльності учнів.

Лекція, як і будь-яка інша форма роботи, метод чи методичний прийом викладання літератури, може дати найвищий ефект, насамперед, за умови правильного вибору навчального матеріалу. Методом лекції зручно вивчати ті теми, що містять матеріал, невідомий чи маловідомий учням, або просто охоплюють велику кількість матеріалу. Це здебільшого вступ до вивчення літератури певного періоду — наприклад, «Древньоруська література. Загальна характеристика» (8 клас), «Українська література другого етапу визвольного руху в Росії (9 клас), «Світове значення багатонаціональної радянської літератури» (10 клас) або підсумки вивченого — «Значення української дожовтневої літератури» (7 клас), «Шляхи розвитку української радянської літератури» (10 клас). Доцільною є лекція й тоді, коли пояснюється особливо складний матеріал або аналізуються важкі для розуміння учнів твори. Так, високої ефективності, використовуючи метод лекції, можна

досягти при аналізі новели М. Коцюбинського «*Intermezzo*» (9 клас) або вивчаючи з десятикласниками композицію «Поеми про море» О. Довженка. До лекції вдається вчитель, опрацьовуючи статтю В. І. Леніна «Партійна організація і партійна література» або розкриваючи зміст складних теоретико-літературних положень, як-от партійність і народність літератури, поняття творчого методу, соціалістичний реалізм як творчий метод радянської літератури та ін.

Учитель має врахувати специфіку літературного матеріалу, психологічно-вікові особливості та пізнавальні можливості учнів і залежно від цього побудувати план лекції, дібрати оптимальний варіант викладу. Так, у четвертих-п'ятих класах лекцію, що має характер емоційної, цікавої розповіді, доцільно розчленувати на невеликі частини, виклад. яких забирає 4—5 хвилин. План розповіді переривається демонстрацією унаочнення, читанням уривків художніх творів, запитаннями, звертаннями до учнів тощо. Це необхідно, оскільки учні цих класів неспроможні зосереджувати увагу протягом порівняно довгого часу, вони стомлюються й погано сприймають матеріал. Основну думку таких частин розповіді треба чітко сформулювати та запропонувати повторити учням. У цих класах особливе значення має емоційність викладу; хоч вона, звичайно, повинна бути притаманна й кожній лекції взагалі.

Лекції в шостих-сьомих класах відзначаються більшим обсягом матеріалу, узагальненнями літературознавчого характеру, посиленням уваги до принципу історизму. Учнів цих класів можна ширше залучати до розв'язання проблемних ситуацій, використовувати їхні апперцептивні дані.

У старших класах лекція поступово наближається до свого класичного виду — вузівської лекції. Виклад дедалі більше набуває проблемного характеру, вчитель разом з учнями дошукується відповіді на сформульовані на початку та в процесі розповіді питання, проблеми. Історико-літературний матеріал тут значно ширший, розповідь не є настільки конкретною, як у молодших класах. Зростає роль доказовості — учні не сприймають на віру сказане вчителем, а потребують доведення, переконання. Значно ширше використовуються дані — факти, приклади, висловлювання відомих учених, пись-

менників. Старшокласники частіше конспектують лекцію (здебільшого окремі визначення, найскладніші моменти, висловлювання), записують її основні положення або складають у процесі лекції тези.

Лекцію не можна вважати «пасивним» методом. Але щоб домогтися найвищої ефективності лекції, слід готувати й спрямовувати учнів на творчу роботу, активізувати їх пізнавальну діяльність. Насамперед, треба чітко визначити й довести до учнів тему й мету лекції, приділити увагу мотивації вибору матеріалу, приділити належну увагу актуалізації знань. З цією метою доцільно провести перед початком лекції фронтальну бесіду, де повторити історико-літературні факти, теоретичні положення та визначення, потрібні для глибокого й свідомого розуміння нового матеріалу.

Помітний ефект в активізації пізнавальної діяльності учнів під час сприймання лекції дає запис її плану. Цей прийом слід урізноманітнювати, щоб уникнути стереотипності в побудові лекції. Можна продиктувати план, записати на дошці, тільки прочитати, дати завдання учням самим скласти план у процесі слухання, а інколи обійтися й без нього.

План краще давати стислий, чітко визначити в ньому окремі питання лекції. Так, примірний план до вступної лекції на тему «Поняття про художню літературу» (7 клас) може мати такий вигляд:

1. Два способи пізнавання дійсності — наука і мистецтво.
2. Поняття художнього образу.
3. Художня література як мистецтво слова.
4. Суспільна роль і класовий характер літератури.

Інколи лекція на одну тему читається впродовж двох-трьох, а то й більше годин. Тоді можна, виходячи з конкретних умов, або дати один поширений план на всю тему (на всі уроки), або розчленувати його на частини згідно кількості уроків. У цьому разі слід намагатися, щоб ці частини лекції становили закінчене ціле.

В окремих випадках, коли вчитель, дотримуючись вимог програми, виходить за межі підручника або подає нові дані, яких немає в ньому, наприклад, вивчаючи в десятому класі тему «Найвизначніші нові твори української радянської літератури», доцільно конспектувати лекцію. До цієї роботи учнів старанно підготувати, по-

знайомити з поняттям конспекту, з головними вимогами до конспектування. Прочитати конспекти їх попередників або обрати інший спосіб — скажімо, влаштувати виставку конспектів учнів минулих років. Привчати учнів до конспектування слід поступово, вдаючись до диктування окремих положень, визначень тощо й дедалі більше ускладнюючи цю роботу.

Ефективно під час лекції використовуються технічні засоби навчання, наочність.

Усі ці методичні прийоми сприяють активізації пізнавальної діяльності й творчого мислення учнів. Проте найважливішим засобом і умовою активної роботи учнів, а отже, й ефективності лекції, є майстерність літературознавчого аналізу, уміння залучити учнів до співпраці, використання елементів і методів літературознавчого дослідження. Учитель не тільки дає учням певну суму знань, а насамперед учить їх працювати, показує, в який спосіб слід здобути ці знання, як працювати над літературним матеріалом, вивчати окремі елементи твору (сюжет, композиція, мова, система образів), застосовувати на практиці набуті знання з теорії літератури.

Велике значення має й лекторська майстерність учителя, логічна послідовність та емоційність викладу, правильність та багатство мови.

Лекція має свої позитивні якості та переваги. Вона дає можливість охопити широкий матеріал і викласти його за порівняно невеликий відрізок часу, з'ясувати складні положення та думки. Лекція відіграє велику роль у загальному розвитку учнів, прищеплює навички логічного мислення, вміння послідовно й обгрунтовано побудувати виклад думки, навчального матеріалу, аргументувати свої твердження.

Разом з тим метод лекції має й певні вади. Знову доведеться повторити тезу про порівняно все-таки нижчий ступінь активності учнів.

Проте наукове осмислення питання, практичний досвід викладання літератури в школі свідчать, що за умови правильної організації метод лекції дає високий навчальний ефект.

Метод евристичної бесіди. Одним із найбільш широковживаних методів викладання літератури є метод бесіди, який має довгу історію й багаті традиції. В основі цього методу лежить система запитань, у процесі відпо-

відей на які учні спільно з учителем, чи, краще сказати, під його керівництвом дошукуються істини.

Метод бесіди передбачає активізацію розумової діяльності учнів, самостійні пошуки відповідей на запитання. Отже, метод бесіди несумісний із схоластичним заучуванням матеріалу. Педагогічною суттю методу бесіди є самостійне, під контролем учителя, дошукування учнями відповідей на запропоновану ним систему запитань.

Бесіда являє собою живу співрозмову між учителем і учнями, коли часом і учні ставлять один одному або й учителеві запитання; і педагог, у разі потреби, відповідає на них або спільно з учнями розмірковує, дошукуючись істини.

Бесіда може мати евристичний характер, коли в її ході учні оволодівають новими знаннями, або репродуктивний, коли основною метою її є актуалізація знань — створення психологічних передумов для сприйняття нового матеріалу чи закріплення й підсумок вивченого. Власне кажучи, репродуктивна бесіда є швидше методичним прийомом, оскільки в її процесі учні не набувають нових знань, а повторюють, поглиблюють уже вивчений матеріал. Тому надалі тут вживатиметься просто термін бесіда у значенні евристична бесіда.

Метод бесіди найчастіше вживаний у практиці викладання літератури в школі. Природно, що він застосовується при вивченні основної маси програмового матеріалу. Він успішно застосовується при аналізі окремих художніх творів або окремих елементів творів (сюжет, композиція, система образів-персонажів, мова, художні особливості), а також при підведенні підсумків, узагальненні вивченого матеріалу, коли учні роблять висновки з відомих їм конкретних літературних явищ та фактів. Репродуктивна бесіда найчастіше має місце на початковому етапі уроку, під час актуалізації знань, а також використовується в процесі закріплення вивченого. Винятково важливе значення для ефективного застосування евристичної бесіди має чітка, логічна система запитань. Їх продуманий характер, неухильна послідовність підводять учнів до глибокого усвідомлення матеріалу, причому шлях цей вони проходять значною мірою самостійно. Роль учителя полягає у визначенні напряму й конкретному формулюванні завдань, розв'язуючи які учні досягають істини. Такий тип взаємозв'яз-

ків педагога й класу дає можливість створити атмосферу напруженої праці, причому виникає своєрідна ілюзія спільних пошуків, спільних роздумів, вчителя разом з учнями.

Запитань до бесіди не слід брати надто багато. Найкраще визначити 8—12 вузлових запитань, навколо яких і розгортається бесіда. Їх варто записати до поурочного плану. Слід мати на увазі, що це — лише основні, вузлові запитання. На уроці неминуче виникають інші, похідні, які уточнюють, поширюють вузлові запитання. Часто самі учні ставлять зустрічні запитання, шукаючи відповіді на те, що їм незрозуміло. Інколи вчитель відчуває потребу уточнити, поглибити власне формулювання.

Високу ефективність евристичної бесіди на сучасному уроці літератури може забезпечити лише система запитань, що мають проблемний характер. Психологічною основою цього методу завжди були проблемні ситуації, проблемні питання. Тільки вони здатні забезпечити високий рівень розумової діяльності учнів у процесі вивчення матеріалу методом бесіди.

Немаловажне значення має й проблемне формулювання теми бесіди. Воно є своєрідним заспівом до всієї роботи над темою, викликає в учнів прагнення глибоко проникнути в саму суть питання, яке вивчається. У процесі мотивації навчальної діяльності учнів педагог повідомляє тему уроку, яка вже повинна нести ознаки проблемності. Аморфних же, нейтральних формулювань треба уникати, оскільки вони здатні тільки розмагнітити учнів, штовхнути їх на шлях репродуктивного відтворення, а не скерувати на творче осмислення питання.

Слід вважати невдалим таке визначення теми уроку: «Образ Марка Гущі в повісті М. Коцюбинського «Фата моргана». Значно більше інформації несе й разом з тим націлює учнів інше формулювання: «Робітник Марко Гуща — соціаліст, керівник революції 1905 року на селі», і вказує на кінцеву мету роботи на проблемне твердження, що його треба довести в процесі бесіди.

Записані в плані запитання являють собою лише канву бесіди. Вони доповнюються, уточнюються, поширюються залежно від перебігу бесіди в кожному конкретному випадку. У процесі бесіди треба якнайширше використовувати текст художнього твору. Кожну думку, кожне твердження учні повинні підкріплювати посилан-

ням на текст. Щоб полегшити цю роботу, забезпечити належну активність, слід готувати бесіду завчасно. Дати домашнє завдання — зробити необхідні виписки з твору або позначки безпосередньо в тексті, які стосуються теми наступної бесіди, опрацювати наукові та літературно-критичні статті, можливо, переглянути відповідний кінофільм чи відвідати спектакль, музей тощо.

У процесі бесіди може бути використана наочність, технічні засоби навчання, домагатися, щоб їхня роль не була чисто ілюстративною, а мала проблемний характер.

Евристична бесіда будується з урахуванням специфіки художньої літератури. Вона повинна бути жвавою, емоційною. При використанні уривків з творів звертати увагу не тільки на їх смислову суть, а й на художню форму втілення змісту. В процесі бесіди учні дістають зразок майстерного емоційно-естетичного аналізу літературного твору й самі вчаться аналізувати твори. Фактично евристична бесіда є діалектичною єдністю методу літературознавчого аналізу й методу навчання та виховання при вивченні літератури в школі. Підсумовується бесіда вчителем, який робить стислі висновки та узагальнення вивченого. Інколи такі підсумки робить учень, найчастіше — із числа сильних.

Евристична бесіда, як бачимо, створює ситуацію самостійності мислення й забезпечує розвиток творчих здібностей учнів. Вона дає максимальні можливості для активізації навчально-виховного процесу. А в сукупності — забезпечує міцні й свідомі знання вивченого, добре готує учнів до майбутньої самостійної суспільно корисної діяльності, дає змогу охопити роботою усіх учнів — часто кожному з них доводиться відповідати на два-три й більше запитань. До того ж бесіда створює зручні умови для ведення індивідуальної роботи з учнями, дозволяє диференціювати завдання і запитання залежно від рівня підготовки й характерних особливостей кожного учня. Треба зауважити ще й те, що бесіда дає добру нагоду виявити знання учнів та оцінити їх. А це також має велике значення. В цьому позитивні якості евристичної бесіди.

Проте вона має й недоліки. Головним із них є значна затрата часу на вивчення порівняно невеликого за обсягом матеріалу. Щоб уникнути цієї вади, вчитель вдається до елементів лекції, окремі найскладніші питання

й положення, які учням важко розкрити навіть за умови навідних запитань, учитель пояснює сам.

Метод самостійної роботи. Передові російські та українські педагоги, методисти літератури завжди надавали великого значення елементу самостійності учнів у навчальному процесі. У працях К. Д. Ушинського, В. Я. Стоюніна, В. П. Острогорського, С. Г. Віленського, В. В. Данилова, І. Я. Франка, Х. Д. Алчевської самостійна навчальна діяльність учнів розглядається як засіб оволодіння знаннями, а також як засіб формування характеру, виховання особи.

Про самостійність у навчанні завжди піклувалася Н. К. Крупська, яка визначала, як специфічну її рису, те, що «Література більше, ніж будь-який інший предмет, повинна грунтуватися на самодіяльності дітей»[1].

На значення самостійної роботи, на її важливе місце в навчально-виховному процесі вказували провідні російські та українські радянські методисти В. В. Голубков, М. О. Рибнікова, М. І. Кудряшов, Б. П. Єсіпов, Т. Ф. Бугайко, О. Р. Мазуркевич, К. О. Ходосов. У процесі розвитку народної освіти в СРСР самостійна робота дедалі глибше проникала в усі види навчальної діяльності.

У загальній дидактиці давно вже усталилось визначення експериментального (дослідницького), експериментально-пошукового, лабораторно-практичного методів, в основі яких лежить переважно принцип самостійного здобуття знань учнями. Проте стосовно викладання літератури ці методи не знайшли теоретичного обгрунтування.

Науково-технічна революція, бурхливий розвиток науки і техніки за останні десятиліття привели до різкого збільшення кількості інформації — насамперед загальної, що стосується міжнародних відносин, внутрішнього життя нашої Батьківщини, досягнень культури, літератури, наук, якими цікавляться всі люди, незалежно від фаху. До числа останніх, скажімо, можна віднести кібернетику, екологію, космонавтику, генетику, біоніку, археологію тощо. Так само відчутно зросла й кількість інформації спеціальної.

---

[1] Крупська Н. К. Педагогічні твори в десяти томах, т. Ш. К., Радянська школа, 1963, с. 515.

Головна особливість навчання в середній (і вищій) школі полягає в тому, що навчальний заклад має на меті не скільки дати учням певну суму знань, стільки навчити їх учитися, самостійно здобувати ці знання. А це привело до змін у методиці викладання шкільних предметів, у тому числі й літератури, до зростання ролі самостійності в навчальному процесі.

Питання посилення виробничої й навчальної самостійності розглядалося на XXV з'їзді КПРС, причому воно ставилося в безпосередній зв'язок із наслідками науково-технічної революції, яка «надає іншого, ніж раніше, характеру праці, а значить, і підготовці людини до праці»[1]. У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва вказувалось, що «...в сучасних умовах, коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання...»[2] І це завдання прямо пов'язувалося із змінами в методиці викладання. Як на обов'язкову передумову вказується на необхідність «...приведення самих методів навчання у відповідність з вимогами життя...»[3].

Ця визначальна вказівка Комуністичної партії зроблена внаслідок наукового, з марксистських позицій осмислення закономірностей розвитку народного господарства, вимог до працівників будь-якої галузі виробництва, науки, культури, освіти, а отже, й до середньої школи. Вона являє собою об'єктивну закономірність розвитку суспільства, в тому числі й системи народної освіти. Ця об'єктивна закономірність зумовлює посилення струменю самостійності в усіх галузях навчання і виховання підростаючого покоління, сприяє самостійній роботі учнів над засвоєнням програмового матеріалу.

Педагогічна суть методу самостійної роботи полягає в самостійному опрацюванні учнями окремих тем, підтем програми або їх частин. Насамперед — це самостійний аналіз учнями невеликих за обсягом літературних творів або їх компонентів (сюжет, композиція, характе-

---

[1] Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1976, с. 86.

[2] Там же.

[3] Там же.

ристика окремих образів, роль образотворчих засобів у художній структурі твору та ін.).

Роль учителя полягає в чіткому формулюванні завдання для самостійної роботи, в поясненні незрозумілих моментів (як щодо змісту роботи, так і до самої її організації), а потім — у контролі над наслідками роботи учнів.

Зв'язок педагога й класу, як показує досвід, не тільки забезпечує міцне й свідоме засвоєння учнями програмового матеріалу, а й виховує в них так необхідну зараз в усіх галузях життя самостійність, дослідницькі навики, вміння самому аналізувати й оцінювати життєві явища, твори художньої літератури. Крім того, метод самостійної роботи дозволяє економити навчальний час, найраціональніше використовувати його на уроці. А це, враховуючи насиченість сучасних програм з літератури, має теж велике значення.

Самостійна робота учнів у процесі вивчення літератури має багато форм і видів. Серед них треба відзначити читання програмових творів, різноманітна робота над текстом (виписати цитати), опрацювати розділи підручника, скласти плани різних видів — характеристики персонажів, змісту творів, розкриття певної теми чи проблеми, написання письмових творів і т. д. Взагалі кажучи, самостійною роботою слід вважати будь-яку навчальну діяльність учнів, що здійснюється без безпосередньої участі вчителя. Роль педагога тут зводиться до постановки завдання, пояснення незрозумілого і контролю за виконанням завдання.

Вимоги до самостійної роботи учнів постійно зростають. У четвертих-сьомих класах вона служить своєрідною підготовкою до самостійного сприйняття навчального матеріалу в старших класах. Розвиток самостійності учнів четвертих-п'ятих класів відбувається шляхом інтенсивного впровадження методу бесіди, проблемності в навчанні, творчого використання запитань і завдань, що є в підручнику. Ці засоби активізують розумову діяльність учнів, розвивають у них навики самостійного мислення. В окремих випадках питома вага самостійної роботи учнів цих класів зростає настільки, що наближається до ознак методу. Найчастіше це відбувається при вивченні творів про дійсність, близьку й відому учням.

Підходити до вибору творів для вивчення із значним елементом самостійності в цих класах слід дуже обережно. Необхідно брати до уваги обмежений життєвий досвід, невеликі можливості для встановлення асоціативних зв'язків між подіями та явищами, для використання апперцепції. Не кажучи вже про твори про дореволюційну дійсність, навіть такі оповідання й уривки з повістей, як «Син Таращанського полку» П. Панча, «Крила рожевої чайки» М. Трублаїні (4 клас), «Пилипко» А. Головка, «Серед руїн» Ю. Яновського (5 клас), не можуть бути засвоєні самостійно учнями з належною повнотою. Адже їх зміст не відповідає життєвому досвіду дітей і без достатньо глибоких пояснень учителя вони не збагнуть ідейно-художнього звучання цих творів.

У шостому-сьомому класах питома вага самостійної роботи зростає дедалі більше. Уже можна практикувати самостійне вивчення учнями літературних творів, нескладних за змістом, на знайому учням тематику. При цьому треба враховувати й життєвий досвід учнів, і знання, почерпнуті ними з художньої літератури, зокрема з програмових творів, що вивчалися раніше.

Тут більша роль, ніж у старших класах, належить підготовці учнів до самостійної роботи: попередньому коментуванню, визначенню вузлових питань аналізу чи складанню його плану. Допустимим є самостійне опрацювання невеликих за розміром і нескладних за ідейно-художнім змістом творів. Але робити це доцільно лише тоді, коли методичний апарат розділів підручника вдалий, намічає правильні шляхи аналізу та забезпечує глибоке розуміння його змісту й форми.

У восьмих-десятих класах питома вага самостійної роботи як окремого методу навчання різко зростає. Значна частина навчального матеріалу опрацьовується учнями цілком самостійно. Відбувається, звичайно, й певний процес градації, поступового наростання самостійності, ускладнення методу.

Користуючись прийнятим у педагогіці визначенням трьох рівнів застосування методів[1], можна визначити такі рівні методу самостійної роботи вивчення літератури.

---

[1] Алексюк А. М. Загальні методи навчання в школі. К., Радянська школа, 1973, с. 223—230.

Найнижчий рівень. Він характеризується тим, що джерелом знань, об'єктом учнівських досліджень значною мірою є підручник. Метод самостійної роботи цього рівня передбачає також помітну роль учителя, докладно пояснює мету роботи та шляхи її досягнення. Добираючи навчальний матеріал, учитель особливо уважно продумує все, що незрозуміло учням, неправильно ними сприйняте. Здебільшого це історичні умови та обставини епохи, відображені в творі, а також складні життєві явища, ситуації. Усе незрозуміле має бути пояснено у настановчій бесіді. Без цього учні не зможуть правильно, в історичному плані сприйняти події чи думки, відображені в творі.

Так само потребують попереднього пояснення й складні життєві ситуації. Восьмикласникам, наприклад, не зрозуміла складність моральної ситуації, в які потрапляють героїні поем Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка». У житті їм доводиться нерідко стикатися з випадками, коли самітні матері вирощують і виховують дітей. Учні бачать, що ці жінки не зазнають ніякої дискримінації, переслідувань. Через це й трагізм становища Катерини чи Наймички до них не доходить. Учителеві варто тактовно й обережно пояснити тогочасні норми моралі, зокрема в ставленні до нешлюбних дітей та їх матерів. Тільки тоді учні сприймуть ці поеми з належним розумінням, відчують трагізм ситуацій, у них зображених.

Користуючись методом самостійної роботи в її найнижчому рівні, вчитель, після необхідної вступної бесіди, пояснення не зрозумілого в змісті, а також окремих слів і висловів, після читання твору дасть завдання самостійно опрацювати відповідний матеріал підручника. При цьому вказати, який час на це відводиться. Здебільшого для цього потрібно 12—20 хвилин. Потім учитель проконтролює засвоєння матеріалу учнями. Ставлячи запитання з метою перевірки наслідків самостійної роботи, спонукати учнів до активного мислення, щоб вони мали проблемний, а не тільки репродуктивний характер.

Учитель прослухає відповіді, прокоментує, в разі потреби — доповнить їх, а також, якщо для цього є підстави, оцінить.

Елемент самостійності на найнижчому рівні цієї роботи має деякою мірою умовний характер. Але не слід забувати, що й опрацювання матеріалу підручника також є формою самостійної роботи. Адже учень самотужки читає підручник, розбирається в матеріалі, засвоює його. Немає ніяких відмінностей, скажімо, в роботі над підручником і над будь-яким іншим літературознавчим чи літературнокритичним джерелом. Психологічна націленість учнів на самостійну роботу, на засвоєння програмового матеріалу збуджує відповідні ділянки головного мозку, а отже, активізує увагу, всі його мислительні потенції, і забезпечує ефективність навчального процесу.

Вищий рівень методу самостійної роботи передбачає посилення елемента самостійності учнів. До підручника вдаються лише для закріплення знань чи повторення. Роль вступної бесіди вчителя залишається такою ж, як і при нижчому рівні. Зовнішня форма вияву методу полягає в опрацюванні програмового матеріалу за поданим учителем планом або тільки вузлових питань. Найчастіше це — аналіз невеликих за обсягом художніх творів, передовсім — поезій, оскільки програма старших класів передбачає незначну кількість прозових творів малих жанрів — оповідань, новел.

Форми доведення плану до учнів можуть бути різними: запис на переносній або звичайній класній дошці, таблиці, демонстрація через епідіаскоп, кодоскоп, диктування і запис його учнями.

Вищий ступінь методу самостійної роботи застосовується найчастіше в дев'ятому та, коли матеріал порівняно складний, у десятому класі. Доцільний він, наприклад, при вивченні більшості поезій І. Франка, Лесі Українки, П. Грабовського — в дев'ятому класі; П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, А. Малишка та ін.— у десятому.

Застосовувати методи самостійної роботи недоцільно в творах, які потребують надто глибокого і історично-літературного коментування, побудовані на життєвих чи історичних фактах, невідомих для учнів.

Залежно від конкретних умов самостійне опрацювання матеріалу на вищому рівні організовується по-різному і відбувається як на уроках, під безпосереднім наглядом учителя, так і вдома.

Обравши певний твір для вивчення методом самостійної роботи, вчитель заздалегідь підготує план аналізу, вступну бесіду, старанно продумає структуру уроку, звернувши особливу увагу на дозування часу, а також на прийоми актуалізації знань, що має в умовах самостійної роботи особливу вагу.

Коли учні вже набули достатнього досвіду самостійної роботи за планом, можна ускладнити її форму.

Замість плану досить дати їм одне вузлове запитання (або завдання), яке повинно містити вказівку на головний напрям аналізу. Скажімо, коли вивчається поезія П. Грабовського «До Б. С-го», питання може мати приблизно таку форму: Розкрити утвердження у вірші «До Б. С-го» ідеї дружби і єдності народів у боротьбі проти царизму й капіталістичного ладу.

Найвищий рівень методу самостійної роботи полягає в тому, що педагог лише визначає об'єкти вивчення в найзагальніший спосіб, вказуючи, який твір треба проаналізувати. Звичайно, вся необхідна підготовча робота проводиться на належному рівні, і в цьому випадку до неї належить історичний коментар та літературна історія твору, виразне читання, пояснення незрозумілого тощо. Метод самостійної роботи передбачає й диференціацію, індивідуальний підхід до учнів. Учитель може, наприклад, поставивши завдання класу, дати окремим учням картки із допоміжними запитаннями чи планом аналізу, декому дозволяє скористатись підручником Перевіряючи вивчене, можна ставити учням заздалегідь підготовлені запитання з урахуванням їх індивідуальних особливостей. Метод самостійної роботи учнів успішно застосовується й при вивченні прозових творів, інших навчальних тем. В окремих випадках це можуть бути, наприклад, біографії письменників, теми узагальнюючого характеру — значення творчості письменника, певні теоретико-літературні положення тощо. Вивчення методом самостійної роботи прозових творів чи тем узагальнюючого плану потребує більш чи менш значної підготовки. Коли вивчаються образи-персонажі, доцільно завчасно дати учням завдання — зробити виписки і відзначити в тексті місця, що характеризують їх. На уроці, після проведення підготовчої роботи, учні опрацьовують матеріал, готуючи відповідь. Зручною формою самостійної роботи є складання докладного плану характери-

стики дійової особи, а потім — розповідь за цим планом. Це може мати й форму письмової роботи, інколи за самостійно підготовленим дома планом, інколи — у формі відповіді на запитання такого, приблизно, типу, як: «Моє ставлення до персонажа», «Типове та індивідуальне в образі героя» та под. Тут знову-таки необхідно враховувати індивідуальні особливості учнів.

Отже, метод самостійної роботи має значні позитивні риси. Він створює максимальні можливості для розвитку самостійності та творчого мислення учнів, виробляє в них навики і вміння робити власні обгрунтовані висновки щодо літературних творів, а також і щодо життєвих явищ. А це має велике значення для підготовки повноцінних працівників усіх галузей народного господарства в сучасних умовах. До негативних ознак цього методу слід віднести порівняну складність контролю над засвоєнням навчального матеріалу всіма учнями, певний розрив між наслідками роботи сильніших і слабких учнів.

Слід відзначити й те, що метод самостійної роботи при вивченні літератури найменш розроблений теоретично, та й практичний досвід його застосування значно менший у порівнянні з іншими, традиційними методами — лекцією, бесідою. Проте він завойовує в радянській школі дедалі міцніші позиції. Дальше вдосконалення цього методу — одне з найактуальніших завдань методики літератури, педагогічної науки.

Досвід викладання літератури в середній школі свідчить, що методи в їх чистому вигляді застосовуються надзвичайно рідко. Вони майже завжди комбінуються, вживаються у взаємозв'язках, залежно від структури, дидактичної мети уроку. Поєднання двох чи кількох методів активізує навчальний процес, сприяє урізноманітненню форм навчальної діяльності учнів, а в кінцевому підсумку забезпечує високу ефективність уроку.

Важлива роль тут належить і методичним прийомам — тобто допоміжним видам навчальної роботи, які реалізуються в рамках одного з методів викладання літератури (або їх поєднання). Як уже говорилося, методичні прийоми скеровані на засвоєння окремих питань чи аспектів вивчення програмового матеріалу. Вони уточнюють, поглиблюють частковості, роблять більш наочним, зримим літературний матеріал, що вивчається.

Найбільш поширеними методичними прийомами при вивченні літератури в школі є коментоване читання, літературні екскурсії, учнівські доповіді та реферати, колективний перегляд театральних спектаклів, кінофільмів, телепередач та ін. Досить ефективним методичним прийомом є використання різноманітних технічних засобів навчання — діапроекторів різних типів, навчального кіно, телебачення, радіопередач, епідіаскопа, кодоскопа тощо. Важливу роль у навчальному процесі відіграє коментоване читання. Воно застосовується переважно в четвертих-сьомих класах, але використання буває доцільним і при опрацюванні порівняно складних творів чи окремих питань і в старших класах. Коментоване читання може проводитись у рамках методу лекції, коли коментарі робить сам учитель, або в рамках бесіди, коли визначені місця коментуються шляхом бесіди. Тоді вчитель керує обговоренням незрозумілого, а в разі потреби доповнює, виправляє, поглиблює учнівські відповіді. У практиці викладання літератури широко практикуються учнівські доповіді та реферати. Застосовуються вони й при вивченні програмового матеріалу, і в позакласній роботі та на факультативних заняттях. Це — ефективний методичний прийом, цінний тим, що він прищеплює учням навики самостійної дослідницької роботи, привчає працювати з першоджерелами, розвиває їх творчі здібності та наукові нахили.

ПІДГОТОВКА І ПЛАНУВАННЯ УРОКІВ ЛІТЕРАТУРИ

Успішне проведення, ефективність уроку вирішальною мірою залежить від його старанної всебічної підготовки, від того, наскільки доцільно й уміло буде він підготовлений і спланований.

Підготовка уроку літератури має два рівноцінних аспекти: літературознавчий та методико-педагогічний. Практика показує, що дати повноцінний урок без належної підготовки не може навіть досвідчений словесник. Ще більшою мірою, звичайно, це стосується молодих учителів, які не мають достатнього педагогічного досвіду.

Першим кроком у підготовці до уроку є грунтовне повторення літературознавчого матеріалу. Насамперед необхідно перечитати художній твір, навіть тоді, коли

вчитель знає його добре й опрацював з учнями, скажімо, в минулому році. При кожному повторному читанні увагу вчителя привертають ті аспекти, ті епізоди й штрихи твору, на яких у силу певних конкретних умов потрібно докладніше зупинитися саме зараз, у цьому класі, з цим контингентом учнів. Читаючи твір, учитель позначить їх у тексті або зробить виписки, продумає систему роботи над ним. Важливо також, якщо йдеться про твір, значним за обсягом, правильно, рівномірно розподілити матеріал між уроками, щоб уникнути перевантаження, якнайдоцільніше побудувати систему вивчення теми. Тут у нагоді стане тематичне планування — саме воно сприяє комплексному опрацюванню матеріалу, дозволяє обрати найефективніший шлях вивчення твору, використати всі форми, методи та прийоми роботи над матеріалом та засоби унаочнення, які створює кабінетна система.

Це відзначено й у рекомендаціях Міністерства освіти, де наголошується «на доцільності планування на кілька уроків наперед (теми або підтеми). Це дає вчителю можливість урізноманітнювати форми уроків, передбачати час для самостійної роботи учнів, проведення практичних робіт, екскурсій, повторення, перевірка знань тощо»[1].

Крім художнього твору, вчитель повторить праці класиків марксизму-ленінізму, партійні документи, теоретико-літературний матеріал, перечитає критичні праці, що стосуються теми, біографічні твори, мемуарну спадщину письменника, перегляне ілюстративний матеріал та продумає систему його використання на уроках.

Зекономити багато часу в процесі підготовки до уроків можна завдяки використанню передового досвіду інших вчителів. Окреме місце належить опрацюванню методичних посібників та статей, присвячених вивченню творчості певного письменника в школі.

Такі праці містять здебільшого і фактичний літературознавчий матеріал, і методичні поради до його вивчення. Вони, звичайно, подають учителям значну допомогу, насамперед тому, що зникає необхідність перегортати велику кількість різноманітних матеріалів, економиться час. Разом з тим, ніколи не слід сліпо йти за

---

[1] Радянська освіта, 1978, 7 червня.

цими працями, намагатися якнайретельніше виконувати їхні методичні поради. Не можна забувати про такий важливий фактор навчального процесу, як особистість учителя. Саме від учителя, від його педагогічного обдарування, лекторської майстерності, досвіду, від його поглядів на доцільність застосування того чи іншого методу, прийому, певної структури уроку, від уміння втілити їх у життя, залежить ефективність уроку. Як немає двох тотожних особистостей, так не може бути двох тотожних уроків, навіть якщо вони проводяться за одним і тим же планом. Тому кожен учитель, у тому числі й молодий, недосвідчений, ознайомившись із досвідом проведення уроку іншим педагогом, проаналізує його стосовно конкретних умов свого класу, власного досвіду, нахилів, поглядів на доцільність пропонованих форм і прийомів вивчення матеріалу. Він несе необхідні поправки, уточнення, доповнення, а то й просто побудує урок зовсім інакше, по-своєму, тобто — підійде до засвоєння досвіду інших вчителів творчо. Разом з тим, передовий досвід кращих словесників, колективна майстерність учителів літератури,— саме це лежить в основі методичних посібників чи окремих статей, які подають велику допомогу словесникам, сприяють піднесенню навчально-виховного процесу. Ознайомлення з цими працями має бути невід'ємною частиною підготовки вчителя до уроку.

Велику роль у підготовці до проведення уроків відіграє поурочний план. Чіткий, стрункий, продуманий план є свідченням старанної підготовки до уроку та гарантією високої ефективності його проведення. Складання поурочного плану слід розглядати не як дрібну формальність, а як серйозну методичну роботу. Кожен його елемент має бути грунтовно продуманий, сформульований ясно, чітко і стисло. І робити це слід у такій формі, щоб поурочний план подавав дійову допомогу вчителеві у ході ведення уроку, щоб його зручно було використовувати в роботі.

Поурочний план, який включає в себе й стислий конспект нового матеріалу, складається, звичайно, для практичного використання.

Добре продуманий і записаний матеріал, як свідчить психологія, приводиться в струнку систему, добре за-

пам'ятовується, й викладати його набагато легше. План, безперечно, на уроці можна використовувати. Але — розумно, тактовно, не зловживаючи ним. Коли вчитель зачитує із конспекта, приміром, якусь цитату, висловлювання про письменника або план твору — це сприймається учнями як щось закономірне, виправдане. Так само з поурочного плану можна зачитати домашнє завдання, запитання для перевірки вивченого тощо.

Цими умовами й визначається техніка запису в поурочних планах: найважливіші матеріали, цитати, дати, маловідомі імена бажано виділяти в тексті — підкреслювати, брати в рамку, писати чорнилом іншого кольору або більшими літерами.

Хоч основні вимоги до поурочних планів є спільними для всіх учителів, плани складаються також з урахуванням особистості вчителя, його індивідуальних особливостей, досвіду. Одні словесники намагаються, наприклад, якнайдокладніше законспектувати новий матеріал, інші обмежуються складанням тез, ще інші цілком задовольняються планом його пояснення.

Слід мати на увазі, що в інструктивно-методичному листі Міністерства освіти Української РСР говориться, що «досвідченим учителям, які мають розгорнуті конспекти або розробки уроків, складені в попередні роки, на розсуд директора школи дозволяється користуватись ними як поурочними планами, вносячи при необхідності доповнення і корективи»[1].

Дуже корисним є визначення дозування часу на кожен етап уроку. Учителеві, особливо молодому, недосвідченому, варто продумати, скільки часу забере, приміром, відповідь на запитання чи пояснення нового матеріалу.

Це зовсім не означає, що слід суворо дотримуватися часу, визначеного для кожного виду роботи. У ході уроку завжди виникають якісь непередбачені обставини, один етап його затягується, другий проходить швидше, ніж планувалось Та коли вчитель правильно розрахував час уроку, він на ходу перебудовує свій план, знімає або скорочує певні питання чи, навпаки, докладніше зупиняється на них.

---

[1] Радянська освіта, 1978, 7 червня.

Молодим учителям, у яких ще не виробилися навики ведення уроку, своєрідне «чуття часу», що приходить тільки з роками, можна рекомендувати такий своєрідний розрахунок. На окремому аркушику записується часова схема уроку, наприклад:

Організація класу —9.30—9.32
Перевірка вивченого —9.32—9.47.
Пояснення нового матеріалу — 9.47—10.05
Повідомлення домашнього завдання — 10.05—10.08
Закріплення — 10.08—10.15

Аркушик лежить на столі, вчителеві зручно спостерігати за ходом уроку, не доводиться робити усних підрахунків. Цю схему можна порадити вчителеві, зокрема молодому, у якого постійно не ладиться з дотриманням часу на уроці.

Поурочним планам, які сприяють проведенню високоефективних уроків літератури, притаманні такі риси, як вичерпність, чіткість, стислість.

У плані насамперед визначається тема уроку. Вона здебільшого збігається з підтемами програми (або календарного плану). Наприклад: вірш Т. Г. Шевченка «Мені тринадцятий минало», байка Л. І. Глібова «Вовк та Ягня» (4 клас), оповідання Панаса Мирного «Морозенко», читання уривків та робота над текстом (5 клас). Реалізм та народність п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», її художня майстерність (8 клас), життя і літературна діяльність Панаса Мирного (9 клас).

Трапляється, що визначення теми уроку конкретизується видом роботи. Наприклад: оповідання А. Ю. Тесленка «У схимника». Робота над текстом (7 клас). Або: повість І. Я. Франка «Захар Беркут». Читання І частини твору (6 клас).

Викладання літератури в середній школі становить двоєдиний процес, у якому навчальні завдання зливаються із виховними. Це відбивається і в формулюванні мети уроку. Наприклад, мету уроку на тему «Образи радянських воїнів у романі О. Гончара «Прапороносці» (10 клас) можна визначити приблизно так: «Охарактеризувати образи Воронцова, Брянського, виховати в учнів почуття радянського патріотизму, відданості ідеям Комуністичної партії, прагнення наслідувати героїв роману».

Інколи керівники шкіл вимагають визначати в поурочних планах метод уроку. Така вимога неправомірна, оскільки єдиного для всіх етапів уроку методу взагалі бути не може. Йдеться, очевидно, про метод пояснення нового матеріалу. Але й там учитель здебільшого вдається до кількох методів, комбінує їх, поєднуючи з різноманітними методичними прийомами. Тому зручніше не вказувати на початку плану метод, а конкретизувати кожен етап уроку, розкриваючи спосіб його проведення.

Практика показує, що доцільно завчасно продумувати і записувати до поурочного плану різноманітне обладнання руху. Насамперед це стосується унаочнення, технічних засобів, роздавального матеріалу, допоміжної літератури, яка використовується безпосередньо на уроці. Для цього слід увести спеціальний пункт плану «Обладнання уроку».

Тут можна вказувати технічні засоби навчання, унаочнення, літературу тощо. Наприклад, у плані вступного уроку на тему: поема А. Малишка «Прометей» (7 клас), можна записати таке обладнання: 1) діафільм «Андрій Малишко», 2) ілюстрація В. С. Куткіна «Прометей» до «Кобзаря» Т. Г. Шевченка; 3) ілюстрація С. П. Караффи-Корбут — портрет бійця (у кн.: А. Малишка «Прометей», К., Дніпро. 1967.

А вже в плануванні ходу уроку, в певному конкретному місці вказується, що саме і як буде використано.

Найважливішою частиною поурочного плану є, звичайно, планування **ходу уроку.** Інколи цю частину поурочного плану називають «Планом уроку». Та, мабуть, таке формулювання не можна вважати вдалим — адже визначення цієї теми, мети, обладнання теж входять до плану уроку. Тому визначення цієї частини плану як **хід уроку** здається більш правомірним. Ця частина поділяється на пункти, кількість і зміст яких змінюється залежно від структури уроку.

Першим з них **є організація класу** —етап, притаманний фактично кожному уроку. Його педагогічним змістом є перевірка готовності класу до роботи, приведення в робочий стан, відмітка відсутніх на уроці.

Інколи, коли цього вимагають обставини, цей етап забирає дещо більше часу — вчитель перевіряє наявність зошитів, текстів художніх творів та ін.

Перевірка вивченого матеріалу планується залежно від способу її проведення. Якщо вона проводиться на початку уроку у формі індивідуального опитування, то слід записати до плану запитання в такому формулюванні, в якому вони будуть ставитись учням. Запитання повинні бути стислими, ясними й чіткими.

Найдоцільніше одному учневі ставити 2—3 запитання, одне з яких має бути основним, а решта — доповнюючими. Ці запитання включають у себе переважно матеріал, вивчений на попередньому уроці, але бажано, щоб вони пов'язувалися й з матеріалом, який опрацьовувався раніше або був заданий на повторення. У плані доцільно вказувати прізвища учнів, яких передбачено опитати, а також визначити, на які саме завдання має відповісти кожен з них. Наприклад (5 клас):

Іваненко Віктор.

1. Прочитати напам'ять вірш Т. Шевченка «Якби ви знали, паничі...»

2. Як розповідається про дитячі роки Шевченка у вірші та в оповіданні О. Васильченка «Дитинство Шевченка»?

Петренко Марія.

1. Зображення тяжкого життя кріпаків у вірші «Якби ви знали, паничі».

2. Довести, що цей твір — вірш.

3. Яка різниця між прозовими й віршованими творами?

Такий спосіб планування перевірки вивченого матеріалу дає можливість урахувати індивідуальні особливості кожного учня, дібрати для нього найдоцільніші запитання.

Коли практикується перевірка знань вивченого за допомогою індивідуальних карток, то у плані лише вказується форма опитування. Картки ж складає вчитель з урахуванням особливостей рівня підготовки кожного учня, прізвище якого вказується на картці.

У всіх випадках у плані слід визначати орієнтовний час, що відводиться для перевірки вивченого.

Вивчення нового матеріалу планується залежно від методу викладання та особистих якостей учителя. Коли він подається методом бесіди, доцільно записати до пла-

ну лише вузлові її питання. Наприклад, проводячи цим методом урок на тему «Образ Чіпки в романі Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (9 клас), до плану можна записати орієнтовно такі запитання:

Хто є головним героєм роману? Чому ви так вважаєте? Як тяжке дитинство Чіпки вплинуло на формування його характеру? Який епізод роману є зав'язкою? Покажіть, як він визначив дальше життя героя? Поясніть, чому суміщаються в його характері такі риси, як чесність, працьовитість, піклування про загальне добро — з аморальністю, грубістю, жорстокістю.

Зіставте портрети Чіпки на початку й у кінці роману. Як у них розкривається сутність характеру героя? Зіставте образи Чіпки й Грицька. Хто вам більше імпонує й чому? Які риси характеру Чіпки є головними? Доведіть це, опираючись на текст роману. Як Чіпка боровся проти соціальної несправедливості? Які близькі до нього образи ви знаєте у творах української та російської літератур? Чому Чіпка стає «пропащою силою»?

Звичайно, це лише приблизна канва бесіди: у її ході неминуче виникає потреба доповнити, уточнити запитання, а то й поставити зовсім нові. Але основний її зміст має бути продуманий завчасно й записаний до поурочного плану.

Якщо новий матеріал подається методом лекції, тоді, залежно від конкретних умов, записується план лекції, її тези або стислий конспект. Вивчення нового матеріалу методом самостійної роботи теж планується по-різному — записується або план самостійного аналізу твору, або вузлове запитання, або чітке формулювання завдання. Наприклад, при самостійному вивченні вірша Лесі Українки «Дим» (9 клас) ці три види самостійної роботи — залежно від конкретних умов — можуть бути сформульовані орієнтовно в такий спосіб.

План самостійного аналізу вірша:

Простежте, як пише про дим поетеса у кожному епізоді вірша. Які почуття він викликає? Розгляньте докладно розмову з панком. Як розкривається в ньому класова сутність людини? Розкрийте ідейно-естетичну наснаженість тропів у цьому уривку. Що символізує у цьому вірші дим? Яка ідея твору? Які твори, близькі з ідейно-тематичного погляду до поезії «Дим» знаєте ви в українській та російській поезіях? Що можна

сказати на підставі аналізу поезії «Дим» про ідейно-політичні переконання Лесі Українки?

Вузлове запитання до самостійного аналізу цього ж вірша можна записати до плану в такий спосіб: Як розкривається в образі диму ідея пролетарського інтернаціоналізму, єдність інтересів трудящих усіх національностей?

І, нарешті, в третьому випадку в поурочному плані просто записується завдання: Самостійний аналіз поезії Лесі Українки «Дим».

Етап **закріплення вивченого** найчастіше планується у формі запитань або завдань. У них доцільно передбачити не тільки перспективне повторення, а й їх проблемний характер, поглиблення та поширення вивченого на уроці.

Скажімо, на уроці, де вивчався сюжет і композиція роману «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», для закріплення можна запропонувати такі запитання та завдання: визначте елементи композиції твору. Простежте, як змінюється характер Чіпки з розвитком композиції. Покажіть, як композиція роману служить засобом розкриття його проблематики. Зіставте особливості композиції роману Панаса Мирного та повісті І. Нечуя-Левицького «Кайдашева сім'я» й покажіть, як вони визначаються задумом твору.

Домашнє завдання також записується до плану в такому формулюванні, в якому воно доводиться до учнів. Воно формулюється максимально стисло, чітко і ясно. Наприклад, на уроці, темою якого є образ Чіпки, воно може бути записано так: образ Чіпки. Виписати цитати для характеристики портрета. Або: вивчити образ Чіпки, скласти план його характеристики.

УРОК В УМОВАХ НАВЧАЛЬНОГО КАБІНЕТУ ЛІТЕРАТУРИ

В сучасних умовах інтенсифікації всього нашого життя, у тому числі й процесу навчання, гостро постає питання наукової організації праці, раціонального використання часу й піднесення ефективності навчального процесу. Виникла потреба у створенні таких умов роботи середньої школи, які відповідали б вимогам наукової організації навчання, забезпечували його високу інтен-

сивність, а в загальному підсумку — потрібну ефективність навчально-виховного процесу. А це означає, насамперед, високу ефективність уроку. Адже саме на уроці учні одержують переважну кількість програмових знань, саме організація уроку, його результативність зумовлюють наслідки всієї роботи середньої школи.

Такі умови у викладанні основ наук, зокрема, літератури, й створює кабінетна система викладання. З розвитком науково-технічного прогресу, із збільшенням кількості інформації та зрослою необхідністю інтенсифікації навчального процесу проведенню уроків в умовах кабінетної системи приділяється дедалі більша увага.

Кабінети літератури призначені насамперед для проведення уроків у 9—10 класах і, відповідно, концентрації посібників, роздаткового матеріалу, текстів художніх творів, ТЗН та інших матеріалів. Ідентичні матеріали для проведення уроків у 4—8 класах концентруються в кабінетах мови та літератури разом із 9—10 класами.

В кожній школі створюється 2—3 або й більше кабінетів літератури. При їх устаткуванні враховують, які класи будуть навчатися в них, яке обладнання необхідне для найефективнішого проведення уроків. Наявність технічних засобів, навчальної літератури, повинні забезпечити умови для комплексного ідейно-виховного та навчального впливу на учнів, для наукової організації викладання літератури. Усе це сприяє високоефективному проведенню уроків, забезпечує використання активізуючих форм і методів роботи.

У кабінеті літератури зосереджуються тексти художніх творів. Зберігати їх тут зручніше, ніж у бібліотеці, бо часто книги потрібні тільки на уроці — отже, економиться час, що йде на виписування та перенесення їх, вчитель має можливість контролювати читання програмових творів, регулювати видачу літератури. Особливу увагу слід звернути на забезпечення кабінетів текстами програмових художніх творів, які вийшли в серії «Шкільна бібліотека». Вони зручні тим, що в них зібрано художні твори, які вивчаються текстуально, оглядово, а також рекомендовані для позакласного читання, вивчення на факультативних заняттях. Крім того, ці видання містять передмови, написані спеціально для учнів, які можна використати на уроці.

Важливе місце в забезпеченні ефективного проведення уроків в умовах кабінетної системи належить різним видам наочності, роздавального матеріалу. Дидактичні матеріали для проведення уроків літератури зосереджуються за тематичним принципом, значне місце займають тематичні зібрання, присвячені окремим письменникам. Вони зберігаються в спеціальних папках, які містять орієнтовно такі матеріали, що використовуються на уроках: портрети та фотографії письменника; ілюстрації до його творів; присвячені йому літературні плакати; висловлювання відомих письменників, учених, партійних та державних діячів про нього; бібліографію творів письменника та праць про нього; письмові твори минулих років, реферати, доповіді, саморобні альбоми; роздавальний матеріал (картки для проведення на уроках самостійних робіт, з питаннями залікового характеру); тематичні та поурочні плани минулих років; список унаочнення до теми тощо.

На уроках в умовах кабінетної системи створюються оптимальні можливості для використання ТЗН. Встановлюються засоби, що найчастіше застосовуються при вивченні літератури: кіноапарат, діапроектор, кодоскоп, радіопрогравач, магнітофон, тут же зберігається фонотека, зокрема фонохрестоматія для середньої школи, навчальні слайди та ін.

У кабінеті літератури, крім матеріалів монографічного характеру, зберігаються й інші види унаочнення: дидактичні матеріали — репродукції з творів образотворчого мистецтва, таблиці з мови та літератури, зразки учнівських робіт різних типів, рукописні літературні альманахи, збірники, газети; літературні карти району, області; картотека літературознавчих праць, літературні плакати тощо.

У класі-кабінеті доцільно мати й використовувати на уроках постійні експозиції та змінні матеріали для унаочнення окремих уроків або тем. До них належать стенди, плакати, виставки (фото, книжкові та ін.), присвячені подіям, які відбуваються в країні, а також матеріали до теми, що вивчається на уроці.

До них звертаються учні, готуючись до уроків, а також і в ході самого уроку.

Вчителі користуються ними у процесі лекції, фронтальної бесіди та ін. Глибше вивчити певну те-

му, усвідомити програмовий матеріал допомагають змінні стенди «Зараз ми вивчаємо...», «Сьогодні на уроці...»

На стендах першого типу вміщується портрет письменника, творчість якого вивчається, список його творів — окремо для текстуального вивчення, для позакласного читання, для поглибленого ознайомлення, а також праць літературознавчого характеру, мемуарних художньо-біографічних творів. Ці матеріали також використовуються на уроках.

Подається календар вивчення творчості письменника, тематика письмових творів, які будуть проведені, це допомагає учням краще готуватися до уроків. Встановлюються такі стенди завчасно, щоб учні мали можливість використати ці матеріали.

На стендах, присвячених окремим урокам, вміщуються плани теми, завдання для роботи над певним твором, запитання для літературної вікторини, схеми аналізу твору тощо.

Матеріали кабінету постійно поповнюються. Бажано, щоб у їх збиранні та обробці, а також у використанні активну участь брали учні.

Це не тільки сприяє активізації навчального процесу на уроках, поглибленню знань з літератури, а й прищеплює навички науково-дослідної роботи, розвиває самостійність мислення, спостережливість. Все це впливає на ефективність уроку, забезпечує активізацію навчальної діяльності учнів.

Отже, кабінети літератури створюють сприятливі умови для проведення уроків на науковій основі, для активізації всіх етапів уроку, дотримання вимог НОП, а також для актуалізації знань та сенсорного досвіду й мотивації навчальної діяльності учнів на уроках літератури.

На підготовку уроків в умовах кабінетної системи вчитель затрачує мінімальну кількість часу і має можливість підготуватися грунтовніше, переглянути більшу кількість допоміжних матеріалів. Адже весь потрібний матеріал зібраний, систематизований. знаходиться під рукою.

Кабінетна система створює умови для забезпечення однієї з настійних вимог, що ставляться до сучасного уроку,— принципу індивідуального підходу до учнів.

Наявність дидактичного матеріалу різного виду та різ-

ного ступеня складності дає можливість обрати для кожного учня індивідуальне завдання чи вид роботи залежно від рівня його підготовки, психологічних особливостей, характеру. Це тісно пов'язується з розвитком самостійного мислення та самостійної діяльності учнів. Самі умови роботи класу-кабінету вимагають, щоб учні брали постійну участь у підготовці до уроків. Адже саме вони виготовляють і розміщують стенди, виставки, готують технічні засоби до використання та асистують учителеві, допомагають поповнювати кабінет новими матеріалами.

Усе це сприяє піднесенню мотивації навчальної діяльності учнів, глибокому розумінню важливості вивчення літератури, викликає інтерес до предмета, а отже й служить засобом піднесення ефективності уроку. Велику роль відіграють кабінети літератури і в естетичному вихованні учнів.

На уроках літератури в умовах кабінетної системи часто використовуються репродукції картин, барвисті малюнки, кінофільми та діафільми як художні, так і навчальні, пісні в грамзапису, музичні твори.

Кабінетна система сприяє урізноманітненню структурних форм уроку, методів і прийомів викладання літератури, різні види роботи з учнями.

Уроки в умовах кабінетної системи відзначаються ефективним використанням кожної хвилини навчального часу, його максимальною економією, інтенсифікацією навчального процесу, створенням цілісної комплексної системи вивчення літератури. Така форма роботи дає високу ефективність саме в умовах кабінетної системи.

Таким чином, навчальні кабінети літератури забезпечують викладання цього важливого предмета на рівні вимог сучасності, відповідають завданням піднесення ефективності навчально-виховного процесу, його інтенсифікації та результативності.

* * *

Звичайно, всі складні питання підготовки, планування й проведення уроків літератури неможливо вичерпати в стислій праці, тим більше, що життя постійно висуває до шкільного уроку все нові й нові вимоги. Проте в цьому

методичному листі враховано ті зміни, які сталися в структурі й методиці уроку літератури за останній час, по можливості враховано конкретні умови роботи школи, індивідуальні особливості вчителя, а також, головне, нові, підвищені завдання, поставлені перед народною освітою Комуністичною партією.

ЗМІСТ

Вступ 3
Специфіка уроку літератури 6
Типологія уроків літератури 12
Методика викладання літератури 31
Підготовка і планування уроків літератури 49
Урок в умовах навчального кабінету літератури . . . 57